

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

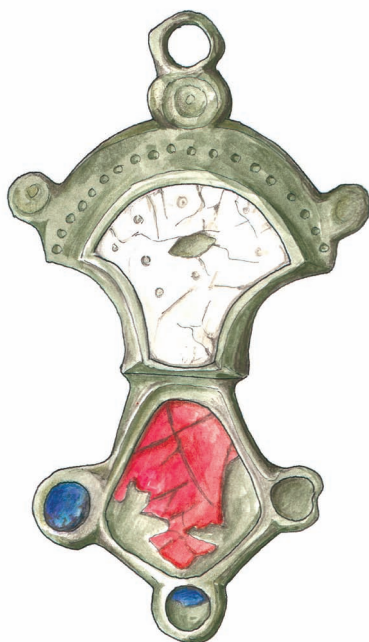

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXVIII

2017

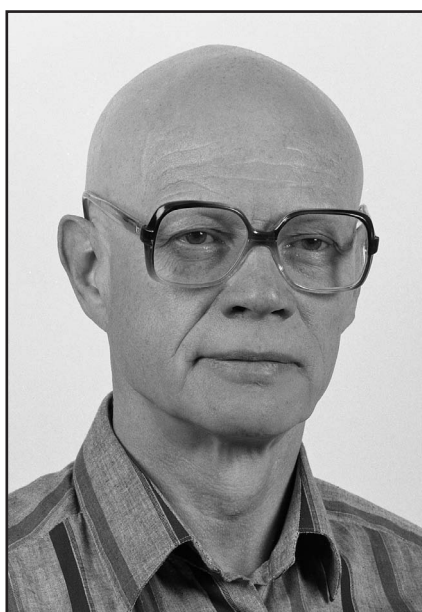

WARSZAWA 2017 VARSOVIE

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LXVIII

Tom ten Redakcja poświęca pamięci

dr. Jana Jaskanisa
(19.07.1932–28.11.2016)

w latach 1980–2001

*Dyrektora Państwowego Muzeum Archeologicznego
i Redaktora Naczelnego „Wiadomości Archeologicznych”*

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska,
mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. Wojciech Nowakowski (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego),
prof. dr Audronė Bliujienė (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. Claus von Carnap-Bornheim (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. Dieter Quast (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. Paweł Valde-Nowak (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. Aleksander Bursche, prof. dr hab. Andrzej Kokowski, dr hab. prof. UMCS Jerzy Libera,
prof. dr hab. Magdalena Mączyńska, prof. dr hab. Wojciech Nowakowski, dr hab. Judyta Rodzińska-Nowak

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka,
Jacek Andrzejowski, Magdalena Małek, Magdalena Mączyńska,
Jan Schuster, Beverly Hirschel, Manuel García-Heras, Piotr Godlewski

Korekta / Proof-reading:

Autorzy
Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: emaliowana zapinka z Chlebczyna. Rys.: Lidia Kobylińska i Anna Potoczny
Cover picture: the enamelled brooch from Chlebczyn. Drawing: Lidia Kobylińska and Anna Potoczny

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2017

© Autorzy, 2017

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXVIII

SPIS TREŚCI

Contents

DYSKUSJE

- Roger Bland, Ustawa *Treasure Act* i program *Portable Antiquities Scheme* w Anglii i Walii 3
The Treasure Act and Portable Antiquities Scheme in England and Wales
- Claus von Carnap-Bornheim, Ulf Ickerodt, Eicke Sieglöff, Archeologia landu Szlezwik-Holsztyn
a archeologia detektorystyczna 13
Archaeology of Federal State Schleswig-Holstein and Detector Archaeology
- Jan Schuster, *Sypiając z wrogiem?* Potencjał badawczy amatorskiej „archeologii detektorystycznej”
na przykładzie zabytków z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z lat 2006–2014,
odkrytych w kraju związkowym Szlezwik-Holsztyn 19
Sleeping with the Enemy? The Scientific Potential of Amateur ‘Metal Detecting Archaeology’ on the Example of the Finds Dating
Back to the Roman Iron Age and the Migration Period, Discovered in 2006–2014 in the Federal State of Schleswig-Holstein
- Maciej Trzciniński, Raz jeszcze o poszukiwaniu zabytków w Polsce. Między teorią i praktyką 33
A New Contribution on Amateur Metal Detecting in Poland. Between Theory and Practice

ROZPRAWY

- Agata Chilińska-Frühboes, Zapinki oczkowe serii pruskiej z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo 45
Eye Brooches of the Prussian Series from the Territory of the Dollkeim-Kovrovo Culture

MISCELLANEA

- Piotr Mączynski, Anna Zakościelna, O *pierwszych grobach kultur ceramik wstęgowych w Polsce* – raz jeszcze.
Inwentarze krzemienne grobów kultury lubelsko-wołyńskiej ze stanowiska *Grodzisko II* w Złotej w świetle
analizy traseologicznej 107
Another Assessment of “the First Danubian Culture Graves from Poland”. Use-wear Analysis of Flint Inventories
from Lublin-Volhynian Culture Graves at Złota, Site *Grodzisko II*
- Mirosława Andrzejowska, Brązy ze Słupia – historia niedokończona 119
Bronzes from Słupia – an Incomplete Story
- Fernando Agua, Juan F. Conde, Manuel García-Heras, Urszula Kobylińska, Zbigniew Kobyliński,
Badania archeometryczne ceramiki z wczesnej epoki żelaza ze Starego Kraju na Ziemi Lubuskiej 147
Archaeometric studies on the Early Iron Age pottery from the Stary Kraj (Old Country) Region in the Lubusz Land
- Jacek Andrzejowski, Andrzej Maciałowicz, Między Północą a Południem. Zespół osadniczy
z późnej epoki żelaza w Jarnicach nad Liwcem w świetle dalekosiężnych powiązań 179
Between the North and the South. Wide-ranging Connections of the Late Iron Age settlement Complex at Jarnice
on the Liwiec River

ODKRYCIA

Witold G r u ż d ź, Katarzyna P y ż e w i c z, Dominik Kacper P ł a z a, Znaleźisko dwóch sierpów z krzemienia ożarówskiego w Dwikozach, pow. sandomierski Two Sickles Made of Ożarów Flint Found at Dwikozy, Sandomierz County	235
Bartłomiej K a c z y ń s k i, Ponownie odkryta szpila z tarczową główką z Siedlimowa, pow. mogileński Revisiting the Pin with a Disc-shaped Head from Siedlimowo, Mogilno County	240
Anna D r z e w i c z, Pierścień napierśnika kultury pomorskiej z Woli Pasikońskiej, pow. warszawski zachodni – przykład pradziejowego recyklingu A Ring from a Pomeranian Culture Pectoral, Wola Pasikońska, Warsaw-West County – a Case of Some Prehistoric Recycling	247
Agnieszka K r z y s i a k, Karol D z i ę g i e l e w s k i, Aldona G a r b a c z - K l e m p k a, Pierścień brązowego napierśnika z wczesnej epoki żelaza z miejscowości Dziechlino-Leśnice koło Łęborka A Ring from Early Iron Age Bronze Collar from Dziechlino-Leśnice near Łębork	257
Bożena B r y ń c z a k, Figurka „wilka ogniowego” z osady w Chyżynach, pow. miński The ‘Firedog’ from the Settlement at Chyżyny, Mińsk Mazowiecki County	266
Katarzyna W a t e m b o r s k a - R a k o w s k a, Wisior w typie <i>Șimleul Silvaniei</i> z Czerska na Urzeczu A Pendant of type <i>Șimleul Silvaniei</i> from Czersk in Urzecze	270
Jacek A n d r z e j o w s k i, Unikatowa zapinka emaliowana z Chlebczyna na południowym Podlasiu A Unique Enamelled Brooch from Chlebczyn in Southern Podlasie	275
Ireneusz J a k u b c z y k, Wojciech S i c i ń s k i, Odkrycie trzech naczyń brązowych na osadzie kultury przeworskiej w Powodowie Drugim, pow. poddębicki Three Roman Bronze Vessels from the Settlement of Przeworsk Culture at Powodów Drugi, Poddębice County	281
Małgorzata K u r z y ń s k a, Jacek A n d r z e j o w s k i, Cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich z Parsk, powiat grudziądzki Roman Period Cemeteries at Parski, Grudziądz County	287
Małgorzata K u r z y ń s k a, Nieznane materiały z cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Ostrowitem na ziemi dobrzyńskiej Newly Published Materials from Past Investigation of the Roman Period Cemetery at Ostrowite, County Rypin	296
Konstantin N. S k v o r c o v, Mirosław R u d n i c k i, Nowe odkrycia zapinek płytkowych z Sambii i Natangii New Finds of Bow Brooches from Sambia and Natangia	302
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	311

JACEK ANDRZEJOWSKI, ANDRZEJ MACIAŁOWICZ

MIĘDZY PÓŁNOCĄ A POŁUDNIEM. ZESPÓŁ OSADNICZY
Z PÓŹNEJ EPOKI ŻELAZA W JARNICACH NAD LIWCEM
W ŚWIETLE DALEKOSIĘŻNYCH POWIĄZAŃ

BETWEEN THE NORTH AND THE SOUTH. WIDE-RANGING CONNECTIONS
OF THE LATE IRON AGE SETTLEMENT COMPLEX AT JARNICE ON THE LIWIEC RIVER

Abstract: *The Przeworsk Culture cemetery at Jarnice on the Liwiec River in eastern Poland was excavated by amateur archaeologists at the end of the 19th cent. Field surveys carried out during the second half of the 20th cent. in a field adjacent to the grave site identified the remains of a Przeworsk Culture settlement. Both sites, investigated to a very limited extent, were initially dated to the Late Pre-Roman Period only. A verification project made in 2015 brought in three remarkable finds: a ball-brooch, a ring ornament type Şimleul Silvaniei, and a knee brooch type Almgren 132. The analysis of the three artefacts and of pottery from earlier investigations, coupled with a review of data now available about the settlement complex at Jarnice suggest the presence in this area of a cemetery and a settlement of Przeworsk Culture datable to the Late Pre-Roman and the Early Roman Periods. The Przeworsk settlement may have been preceded by a brief presence of people of the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland.*

Key words: *Przeworsk Culture, Jastorf Culture, Scandinavian Early Iron Age, Late Pre-Roman Period, Roman Period, ball-brooches (Kugelfibeln), rings type Şimleul Silvaniei, knee brooches*

Słowa kluczowe: *kultura przeworska, kultura jastorfska, wczesna epoka żelaza w Skandynawii, młodszy okres przedrzymski, zapinki kulkowe, obręcze typu Şimleul Silvaniei, zapinki kolankowate*

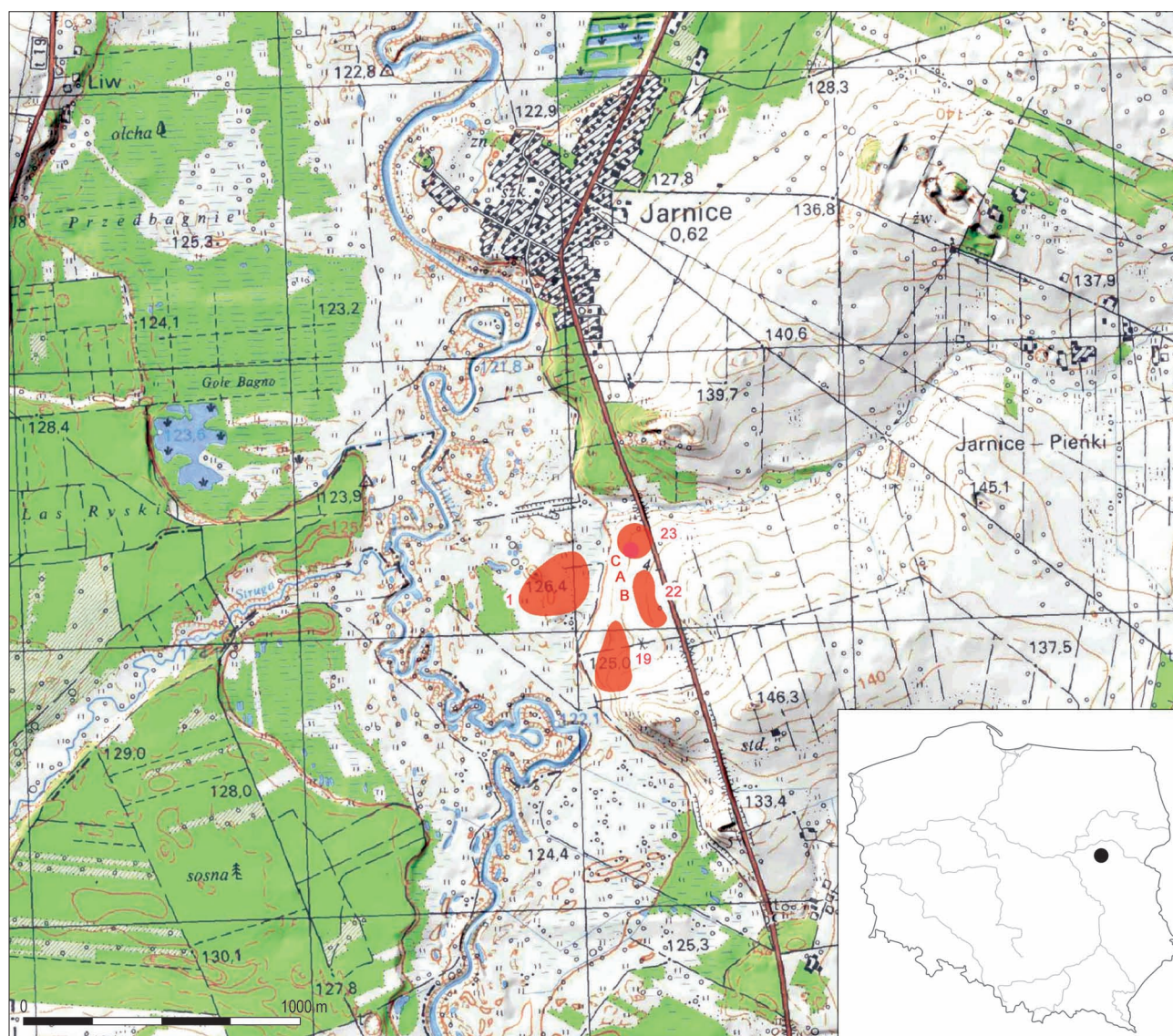
W 2015 roku, podczas systematycznej weryfikacji rejonu zespołu stanowisk kultury przeworskiej położonych na południe od Jarnic, na południowo-zachodnim Podlasiu, odkryto trzy bardzo interesujące zabytki metalowe¹ (Ryc. 1), zmieniające w istotny sposób dotychczasowy obraz tych obiektów. Przedmioty te zalegały w warstwie ziemi ornej na zachodnim obrzeżu osad, w dokumentacji AZP oznaczonych numerami 22 i 23 (AZP 54-75/25 i 26)².

¹ Jarnice, gm. Liw, pow. węgrowski. Badania, za zgodą Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, przeprowadził Pan Robert Wyrostkiewicz z Muzeum Wojny i Pokoju w Sulejówku (dalej: MWiP), któremu dziękujemy za udostępnienie zabytków do badań, opracowania i publikacji.

² Badania z 1985 roku Pana dr. Wojciecha Wróblewskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: IA UW),

1. Fragment bimetalicznej zapinki z kulkami na kabłąku (profilowany ozdobnik ze stopu miedzi nadlany na żelazny drut kabłąka). Ozdobnik w kształcie dwóch płasko-wypukłych guzów („kulek”) spojonych podobnym, nieco mniejszym elementem („łącznikiem”); na górnej powierzchni obu „kulek” ryty wzór ukośnego krzyża. Z obu końców ozdobnika wystaje żelazny drut kabłąka, pierwotnie tworzący w przedniej części główkę i sprężynę, a z tyłu (miejsce zetknięcia dwóch drutów) – nóżkę

któremu dziękujemy za udostępnienie pozyskanych materiałów (dokumentacja AZP w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie). Zgodnie z ówczesną praktyką stanowiska w obrębie miejscowości numerowano cyframi rzymskimi, tu jednak stosujemy numerację arabską, odpowiadającą obecnym zasadom rejestracji stanowisk w urzędzie konserwatorskim.

Ryc. 1. Jarnice, pow. węgrowski. Zabytki odkryte w 2015 roku: fragment zapinki z kulkami na kabłąku (A), fragment ozdoby z ornamentem pseudosnurowym (B), zapinka kolankowata (C), na tle stanowisk znanych z badań powierzchniowych (Jarnice, stan. 1, 19, 22 i 23). Oprac. graficzne: T. Rakowski i J. Andrzejowski

Fig. 1. Jarnice, Węgrowski County. Artefacts recovered in 2015: fragment of a ball-brooch (A), fragment of a ring with a pseudo-plaitwork ornament (B), knee brooch (C) in context of sites identified during surface survey (Jarnice, sites 1, 19, 22 and 23). Graphic design: T. Rakowski & J. Andrzejowski

wraz pochawką. Zach. długość 38 mm, długość ozdoba 26 mm, średn. „kulek” 10×13–13,5 mm, wys. 5,5 mm, średn. „łącznika” 6×8,5 mm, wys. 5,5 mm (Ryc. 2:1).

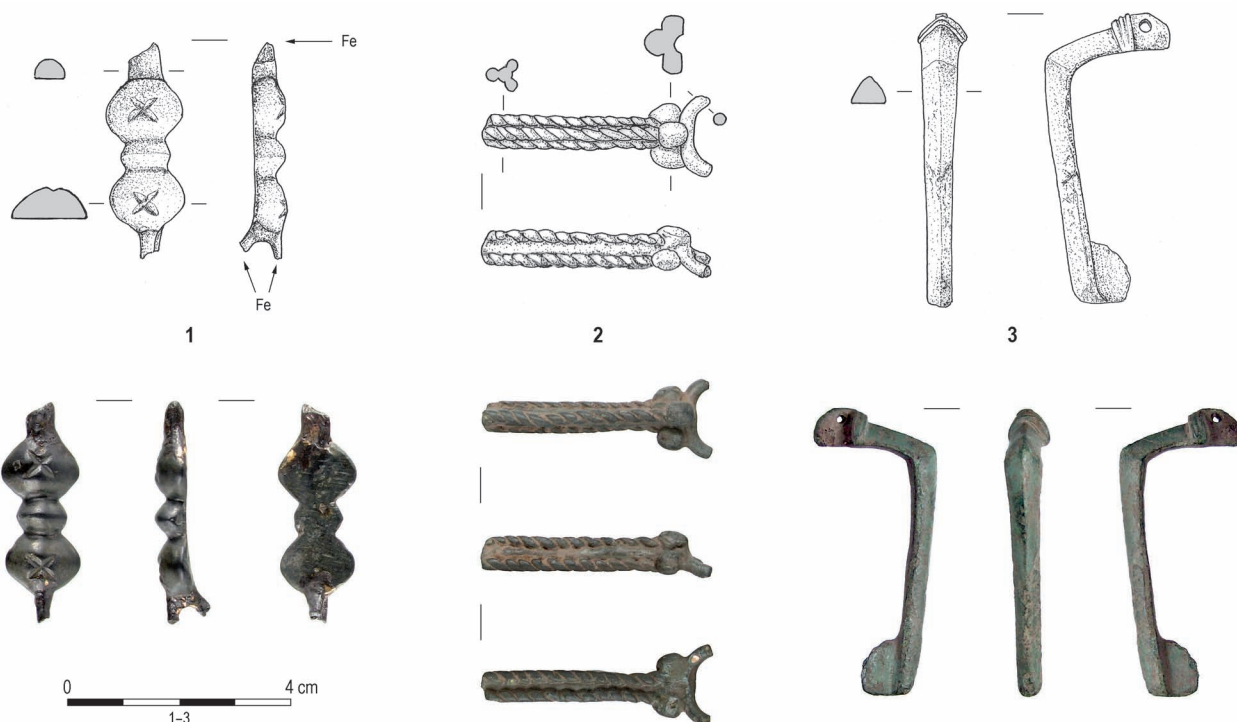
2. Fragment ozdoby ze stopu miedzi, z prętą z trzema symetrycznie rozmieszczonymi pasmami ornamentu pseudosnurowego i częściowo zachowanym pierścieniem z trzema płaskokulistymi guzkami u nasady. Długość ok. 40 mm, średn. pręta ok. 2,5–6 mm (Ryc. 2:2).

3. Zapinka kolankowata ze stopu miedzi. Kabłąk wąski, zgięty pod kątem prostym, nieznacznie zwężający się ku nóżce, w przekroju trójkątny. Na główce niski, rudymmentarny grzebyk z dwoma ostro rytymi bruzdami, pod nim płytką z dwoma otworami: do osi sprężynki (za-

czopowany szczątkami osi) i do górnej cięciwy. Sprężyna z oską niezachowane, pochawka uszkodzona. Długość 50–52 mm (Ryc. 2:3).

Zespół osadniczy

Stan. 22 w Jarnicach, z mało charakterystyczną ceramiką osadniczą kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich, znane jest tylko z badań powierzchniowych. Stan. 23, na którym podczas tych badań natrafiono wyłącznie na materiał wczesnośredniowieczny, odpowiada osadzie zarejestrowanej już we wczesnych latach 60. XX wieku (jako Jarnice, stan. II/2), która była przedmiotem wery-

Ryc. 2. Jarnice, pow. węgrowski: fragment bimetalicznej (stop miedzi i żelazo) zapinki z kulkami na kabłąku (1) oraz fragmenty ozdoby z ornamentem pseudosnurowym (2) i zapinki kolankowatej (3) ze stopów miedzi. Rys.: A. Potoczny. Fot.: A. Maciałowicz

Fig. 2. Jarnice, Węgrów County: fragment of a bimetallic (copper alloy and iron) ball-brooch (1), and fragments of an ornament with a pseudo-plaitwork decoration (2) and knee brooch (3) made of copper alloy. Drawing: A. Potoczny. Photo: A. Maciałowicz

fikacyjnych prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w 1967 roku³. Rozpoznano wówczas zaledwie ok. 75 m² w wykopie usytuowanym w północnej części pola ornego, na zachód od szosy Jarnice-Pierzchały. Na stanowisku, już bardzo silnie zniszczonym, głównie w warstwie ornej odkryto ok. 150 fragmentów naczyń glinianych należących przeważnie do 1. fazy ceramicznej z młodszego okresu przedrzymskiego, przy pojedynczych fragmentach z wczesnego okresu wpływów rzymskich. Zwraca uwagę obecność wylewów o stylistyce zbliżonej do naczyń tzw. kultury jastorfskiej na Niżu Polskim⁴; zbiór zabytków ceramicznych uzupełnia przęślik (Ryc. 3:1–5). Kolejna osada – na stan. 19 (AZP 54-75/22) – zlokalizowana jest bezpośrednio na południe od stan. 22. Na powierzchni zarejestrowano tu kilkadziesiąt fragmentów osadniczej ceramiki kultury przeworskiej z okresu wczesnorzymskiego, a pojedyncze również z młodszego okresu przedrzymskiego, a także, podobnie jak na stan. 22 i 23, nieliczne okruchy polepy. Wszystkie trzy opisa-

ne stanowiska rozciągają się na przestrzeni ok. 500 m wzdłuż krawędzi nadzalewowej terasy Liwca, i najprawdopodobniej są śladem jednej, długotrwałej osady (osad?) kultury przeworskiej.

Mały, nieistniejący dzisiaj strumień oddzielał tę osadę (osady?) od niewielkiego wzniesienia, położonego ok. 1–2 m nad poziomem doliny rzeki (Ryc. 4). Miejsce to, zwane *Okopy* lub *Za okopami*, identyfikowane jest z odkrytym w XIX wieku cmentarzyskiem kultury przeworskiej na stan. 1⁵ (AZP 54-75/31). Nekropoli tej, bardzo słabo znanej, warto tu poświęcić nieco więcej uwagi.

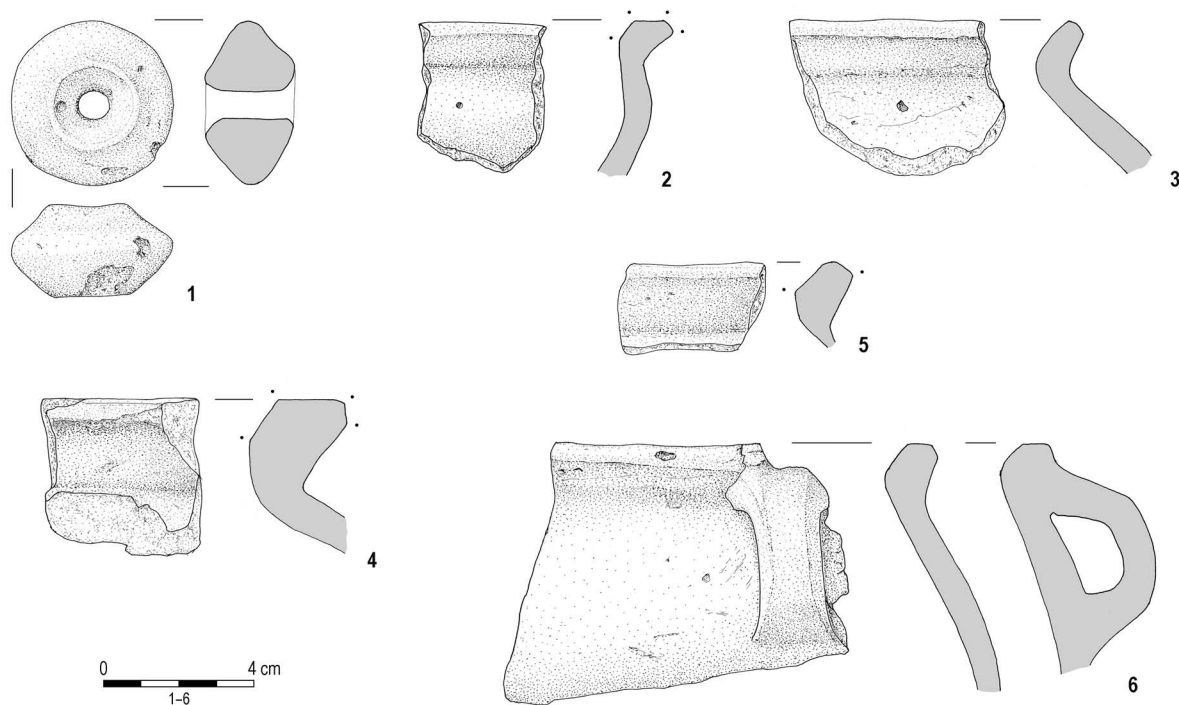
W roku 1967 Teresa Dąbrowska i Teresa Liana zbadały na tym stanowisku jedynie 87,5 m² w skrajnie południowej części wzniesienia, odkrywając – obok materiałów wczesnośredniowiecznych – tylko kilka niewielkich fragmentów przepalanej ceramiki⁶. Niewiele większy zakres – 200 m² – miały prace Barbary Zawadzkiej-Antosik z roku 1968, także w południowej, niższej partii stanowiska. Odsłoniły one pozostałości osady z XI–XII wieku, zniszczoną przezeń warstwę kulturową ze *sporą ilością fragmentów naczyń późnolateńskich*, a także trzy

³ A. Niewęgłowski 1966, s. 153; Inf. Arch. 1968, s. 131–132; T. Dąbrowska 2008, s. 140. Materiały w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej: PMA), inw. IV/3892.

⁴ Por. M. Grygiel 2015, s. 132, 137, 140–141, ryc. 9:2.4, 13:1–3; H. Machajewski, J. Rozen 2016, tabl. 50:7.9, 52:2, 55, 81.

⁵ A. Niewęgłowski 1966, s. 153; 1972, s. 234–235; T. Dąbrowska 2008, s. 140.

⁶ Inf. Arch. 1968, s. 131–132.

Ryc. 3. Jarnice, pow. węgrowski, stan. 23 (1–5) i stan. 1 (6): przęślik gliniany (1) i fragmenty naczyń o stylistyce tzw. kultury jastorfskiej na Niżu Polskim (2–6). Rys.: A. Potoczny

Fig. 3. Jarnice, Węgrów County, site 23 (1–5) and site 1 (6): clay spindle-whorl (1) and pottery attributed to the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland (2–6). Drawing: A. Potoczny

obiekty określone jako groby ciałopalne o czarnych wypełniskach, z nielicznymi ułamkami przepalonych kości oraz fragmentami naczyń, niektórymi wtórnie przepalonymi⁷. Analiza zapisów w dzienniku polowym i dokumentacji rysunkowej oraz odkrytych materiałów każe jednak wątpić w identyfikację tych trzech obiektów – najpewniej są to wczesnośredniowieczne jamy osadnicze, z nielicznym materiałem wczesnoprzeworskim zalegającym na złożu wtórnym; stąd również pochodzi fragment uchatego garnka nawiązującego do naczyń kultury jastorfskiej na Niżu Polskim (Ryc. 3:6)⁸. Metrykę stanowiska potwierdza ceramika zebrana z całego jego obszaru podczas badań powierzchniowych w 1985 roku – przyniosły one, obok nielicznej serii ułamków naczyń późnobrązowych i/lub wczesnożelaznych oraz wczesnośredniowiecznych, ok. 10 fragmentów ceramiki kultury przeworskiej.

W tej sytuacji należy ponownie przeanalizować starsze informacje dotyczące grobów odkrywanych w Jarnicach w XIX wieku. Pierwsze pewne wiadomości⁹ dotyczą po-

szukiwań, jakie w lipcu 1878 roku prowadzili tu Tymoteusz Łuniewski (1847–1905), ziemianin i przedsiębiorca z pobliskiej Korytnicy, a zgodnie z duchem czasu – także archeolog-amator¹⁰, oraz filolog, bibliotekarz, historyk i archeolog Józef Przyborowski (1823–1896), podówczas kierujący Biblioteką Ordynacji Zamoyskich, a wcześniej profesor Szkoły Głównej¹¹. Mieli oni, opierając się na wskazówkach księdza Stefana Obłozy, w tym czasie wikariusza węgrowskiego¹², odkryć sześć popielnic dużych obłożonych i nakrytych kamieniami, a napełnionych spalonymi szczątkami kości ludzkich. / Pięć popielnic znajdowało się obok siebie, szósta zaś w pewnym oddaleniu¹³.

stronach), a skądinąd także przyjaciel Tymoteusza Łuniewskiego (A. Wereszczyńska 2008, s. 80–83; 2010, s. 11–12; zob. również E. Aleksandrowska 1977, s. 624; E. Jankowski 1995, s. 264; A. Kołodziejczyk 2006, s. 225).

¹⁰ Zob. np. W. Szczygieski 1973; A. Kołodziejczyk 2006; 2007, s. 126–137; 2009; K. Broczek 2011.

¹¹ Zob. np. R. Skręt 1986.

¹² Pamiętna książka... 1878, s. 111.

¹³ Dosłownie wiadomość tę powtórzył autor notatki w pierwszym wrześniowym numerze Dwutygodnika... (1878, s. 432); być może był nim sam redaktor pisma, Teodor Nieczuja Ziemięcki (1845–1916), muzealnik, członek komisji archeologicznej Akademii Umiejętności (J. Kostrzewski 1949, s. 71–72; D. Błomska, S. A. Mróz 2016, s. 100–116, przyp. 9; por. A. Bursche, W. Roszyk 1999, s. 47, przyp. 4 [tu jako Zimięcki]).

⁷ Inf. Arch. 1969, s. 143–144.

⁸ Por. np. H. Machajewski, J. Rozen 2016, tabl. 42:4.9, 48:3, 49:4, 79:5, 80:2.

⁹ Notkę pióra K.J. zamieścił „Kurier Codzienny” z 31 lipca / 12 sierpnia 1878 roku. Pod tym kryptonimem kryje się Klemens Junosza Szaniawski (1849–1898), znany warszawski pisarz i felietonista, który od ok. 1875 roku zarządzał też rodzinnym majątkiem w Woli Korytnickiej, w której pomieszkiwał (stąd – tu w tych

Ryc. 4. Jarnice, pow. węgrowski. Przypuszczalny zasięg cmentarzyska na stan. 1 (1) i osady (osad?) kultury przeworskiej na stan. 19, 22 i 23 (2). Oprac. graficzne: J. Andrzejowski (mapa: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>) Fig. 4. Jarnice, Węgrów County. Conjectured area of the Przeworsk Culture cemetery, site 1 (1), and settlement (settlements?), sites 19, 22 and 23 (2). Graphic design: J. Andrzejowski (chart: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>)

Sam Łuniewski zanotował, że *Na gruntach wsi Jarnice w stronie wsi Grodziska w miejscowości [tu słowo nieczytelne] Młynik¹⁴ od lat kilku natrafiali włościanie na urny; sądząc jednak że to garnki z pieniędzmi tłukli. – W R. b. X Obłozą dostał tam wykopaną małą urnę ładnie ozdobną wyciskami kształtu? wazona i mały garnuszek z uszki[em] i te przedmioty dał mnie. – Mając zaszczyt mieć Prof. Przyborowski[ego] u siebie w drugiej połowie Lipca zrobiliśmy wycieczkę. – Na stoku góry piaszczystej sondowan[ej?] natrafiliśmy na urny: [niżej dopisek: Str. 47 i 48 została u Prof. Przyborowskiego 1/12 78. –]¹⁵. W szkicu przygotowywanego do druku artykułu *Opis brzegów rzeki Liwca* przeczytać możemy: *Jarnice gm. Ruchna. Za wsią grobowiec starożytny z urnami poszukiwania robione w r. 1879 przez Prof. Józefa Przyborowskiego, T. Łuniewskiego i Andriollego¹⁶*, natomiast w wersji opublikowanej*

informacja ta brzmi nieco inaczej: *Przy drodze do Wyszkowa za wsią znajduje się grobowiec starożytny, rozkopany przez prof. Przyborowskiego i T. Łuniewskiego w r. 1879. Znalezione znaczną ilość urn, napełnionych szczątkami zwęglonemi¹⁷. W pamiętniku, jednak spisany dopiero w latach 1896–1897, Łuniewski wspomina, że w r. 1878 z księdzem Obłozą robiłem poszukiwania urn w Jarnicach pod Węgrowem, gdzie w górze piaskowej w stronę Wyszkowa znaleźliśmy parę urn¹⁸. Przedmioty wydobyte wówczas na nekropoli jarnickiej trafiły na pewno i do kolekcji Łuniewskiego (urna dziecka pokazywana była na Wystawie Archeologicznej i Zabytków Sztuki w Kaliszu w roku 1900)¹⁹, i do zbiorów Przyborowskiego.*

Do dzisiaj przetrwały tylko zabytki z jednego grobu popielnicowego, z dawnych zbiorów Przyborowskiego, które zgodnie z zapisem testamentalnym po jego śmierci trafiły do warszawskiego Muzeum Przemysłu i Rolnictwa (dalej: MPR), a później, wraz z całą kolekcją archeologiczną tegoż muzeum – do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie²⁰; jaki był los zbiorów

¹⁴ Nazwa ta nie znajduje potwierdzenia w żadnym innym źródle, nie jest też obecna w miejscowej tradycji, a co więcej, ani na prawym, wschodnim brzegu Liwca, w stronie wsi Grodziska, tj. na południe od Jarnic, ani w bardzo szeroko rozumianej okolicy nie ma i nie było nie tylko miejscowości, ale też jakiegokolwiek miejsca o tej nazwie. Lokalizacja *Młynika* pozostać musi zatem tajemnicą Łuniewskiego.

¹⁵ Łuniewski, *Materiały*, J.1.a (k. 107v). Notatki te w inwentarzu archiwum są wprawdzie określone jako *Opis starożytnych żaren, grobowców oraz brzegów Liwca* (M. Wrzowska 1984, nr J.1.a), niemniej, uporządkowane dość niedbale i sklejone grzbietami zapewne jeszcze przez syna Tymoteusza, Michała, od którego Archiwum PAN zakupiło je w 1959 roku (M. Flis 1960, s. 568), zawierają też zupełnie inne treści, np. *Projekty kontroli szarwarków* (k. 56r–57r) czy szkic artykułu *O potrzebie obłożenia podatkiem procederu karcarskiego* (k. 55r–59v). *Nota bene*, do tej drugiej kwestii Łuniewski przywiązywać musiał dużą wagę, tekst ukazał się bowiem drukiem w 17. numerze „Słowa” z 9 / 21 marca 1893 roku, i dziesięć lat później – w 95. numerze „Gazety Warszawskiej” z 27 marca / 9 kwietnia 1903 roku.

¹⁶ Łuniewski, *Materiały*, J.1.a (k. 28r). Zgodnie ze wspomnieniami Łuniewskiego (*Pamiętnik...* I, s. 105) Elwiro Michał Andriolli (1836–1893), znany rysownik, ilustrator i malarz (T. Jabłoński 1935; R. Lewandowski 2015) gościł w jego majątku w Koryt-

nicy 5 września 1878 roku, albo więc chodzi tu o inną wizytę Andriollego, albo też w jednej z tych wzmianek Łuniewski pomylił rok wydarzenia.

¹⁷ T. Łuniewski 1881, s. 457. Autor podaje, że wyniki poszukiwań mają zostać opublikowane w IV tomie „Wiadomości Archeologicznych”, do czego jednak – jak wiemy – nie doszło. Tekst Łuniewskiego stał się podstawą dla wzmianki o urnach wykopywanych w Jarnicach (oraz – jak u Łuniewskiego – Popowie, Turnie i Liwie), jaka znalazła się w XIII tomie *Słownika Geograficznego...* (1893, s. 258) w haśle *Węgrów*; informacji tej nie ma jeszcze w haśle *Jarnice* w tomie III (s. 452), który ukazał się w 1882 roku.

¹⁸ Łuniewski, *Pamiętnik...* I, s. 106.

¹⁹ Katalog... 1900, s. 12/13, nr 92a; por. Łuniewski, *Pamiętnik...* II, s. 149. Być może chodzi tu o wspomnianą wyżej *małą urnę ładnie ozdobną*, którą otrzymał od ks. Obłozy.

²⁰ Por. E. Chwałewik 1927, s. 353–356; R. Jakimowicz 1926; 1936, s. 209–210.

Łuniewskiego – nie wiadomo²¹. W 1916 roku w MPR ze-
spół ten zadokumentował Józef Kostrzewski, który zano-
tował – co ważne – że pochodzi on z pola „*Za okopami*”,
zaś zabytki znaleziono w *urnie czarnej, połyskliwej, przy-
krytej kamieniami*²². Informacji tej nie ma wprawdzie na
karcie katalogowej MPR²³, jest jednak na jednej z zacho-
wanych przy zabytkach metryczek – najpewniej zresztą
wypisał ją sam Kostrzewski²⁴ – i na kartoniku, do które-
go pierwotnie przymocowana była zapinka z tegoż gro-
bu²⁵; Kostrzewski dysponował wówczas także, dziś zagi-
nionym, katalogiem książkowym zbiorów MPR, może
również oryginalnymi notatkami Przyborowskiego.

Amatorskie poszukiwania na cmentarzysku jarnickim
prowadzone były i później, o czym świadczy wzmian-
ka Mariana Wawrzeckiego z 1910 roku: *Jarnice-Gro-
dzisk, powiat węgrowski, gmina Ruchna. Między wsiami
J. a G. znajdują się „okopy”. W tych „okopach” wykopał
rejent Dąbrowski z Węgrowska 2 naczynia gliniane i 1 dno
od naczynia, oraz fibulę brązową*²⁶. Wiadomość pocho-
dzić musi już z początków XX wieku, jako że Wawrze-
niecki uzyskał ją od urodzonego w 1889 roku Stanisława
Małkowskiego²⁷, później wybitnego geologa i petrografa,
profesora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i fak-
tycznego twórcę Muzeum Ziemi w Warszawie. Nie mo-

żemy być oczywiście pewni, czy Małkowski opisał wy-
darzenie współczesne, czy wcześniejsze, bowiem Alek-
sander Dąbrowski już od 1878 roku był sekretarzem Wy-
działu Hipotecznego Sądu Pokoju w Węgrowie, a urząd
notariusza przy Kancelarii Hipotecznej tego sądu pełnił
w latach 1890–1911²⁸.

Ostatecznie wiemy zatem, że na *piaszczystej górze* po-
łożonej w *stronie wsi Grodziska* albo *przy drodze do Wy-
szkowa*, tj. na południe od Jarnic, w miejscu zwanym
„*Za okopami*”, już około (przed?) roku 1875 odkrywa-
no popielnice; w roku 1878, a być może także 1879, ten
grobowiec starożytny był rozkopywany przez Tymoteu-
sza Łuniewskiego, Józefa Przyborowskiego i Elwiro Mi-
chała Andriollego, którzy odkryli tam co najmniej sześć
urn *obłożonych i nakrytych kamieniami*. Później w tych-
że „*okopach*” rejent Dąbrowski z Węgrowska wydobył *na-
czynia gliniane* oraz *fibulę brązową*. Sama nazwa *Okopy*
bądź *Za okopami* przetrwała w miejscowej tradycji do
dzisiaj²⁹; jej lokalizacja dokładnie odpowiada położeniu
pola *Okopy* na mapie dóbr jarnickich sporządzonej w 1853
roku³⁰ (Ryc. 5).

Zachowany w zbiorach PMA inwentarz grobu popiel-
nicowego tworzą³¹: 1. Fragmenty żelaznej zapinki typu K

²¹ Dokumenty zachowane po Łuniewskim aż do końca lat 1950.
pozostawały w zbiorach rodzinnych. Wówczas to syn Tymoteusza,
Michał, rozdzielił je i przekazał do Archiwum PAN i Archiwum
Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz do wrocławskiego Os-
solineum (A. Kołodziejczyk 2009, s. 57; M. Roguski 2016).

²² Zob. Kostrzewski, Archiwum, teka 69: *Królestwo Kongre-
sowe. Okres lateński*, karta 31; J. Kostrzewski 1919a, s. 347;
1919b, s. 25. O kwerendzie w zbiorach MPR Kostrzewski wspo-
mina w swoim pamiętniku (1970, s. 91).

²³ Karta katalogowa MPR nr 1042: *Z zapisu ś. p. Przyborowskiego*
(Pracownia Dokumentacji Naukowej PMA). Oba katalogi zbio-
rów archeologicznych MPR – kartkowy i książkowy – sporządzo-
ne zostały przez malarza i archeologa Mariana Wawrzeckiego
(1863–1943), w latach 1906–1918 kustosa Działu Wykopaliśk
(zob. R. Jakimowicz 1926; 1948; J. Wrońska 1986, s. 77–
–79; 1987, s. 199–202; M. Woźny 2009, s. 162–163).

²⁴ Pozwala tak sądzić porównanie charakterów pisma z tej metrycz-
ki i z notatek na sporządzonych przez Kostrzewskiego w tym sa-
mym czasie fiszkach z jego prywatnej kartoteki. Na te same metrycz-
ce czytamy: *M.P.R. 1042 / Jarnice pow. Węgrów / „Za okopami” /
Znal. w czarnej, połyskującej urnie, przykrytej kamieniami. / Zb.
J. Przyborowskiego, i w prawym górnym rogu adnotacja: póź.-lat.*
Na drugiej (równie starej?) metryczce, przy szczątkach urny, nie-
starannie i innym, niezidentyfikowanym charakterem zanotowano
ołówkiem: *Jarnice / grób popielni[cowy] zniszczony znad rzeczki;*
ta ostatnia informacja nie powtarza się w żadnym innym źródle.

²⁵ Zapis, prawdopodobnie skreślony ręką Przyborowskiego, brzmi:
*W Jarnicach „za okopami” – odkopany okaz w urnie czarnej poły-
skującej, przykrytej kamieniami.*

²⁶ M. Wawrzeński 1910, s. (74).

²⁷ Zob. np. I. Kardymowiczowa 1964; W. Osińska 1974.
Rodzina Małkowskich posiadała wówczas gospodarstwo w Wę-
growie i majątek w Woli Korytnickiej.

²⁸ Zob. *Pamiętnik... 1878*, s. 81; 1890, s. 110; 1910,
s. 173. Nie ulega chyba wątpliwości, że chodzi tu o tegoż Dąbro-
wskiego, który w 1878 roku podarował Przyborowskiemu jedną mo-
netę rzymską ze słynnego skarbu z Jarnic (K. Szaniawski 1878;
Dwutygodnik... 1878, s. 432; por. F. Kopera 1904, szp. 192–
–193), co świadczy, że interesował się lokalnymi starożytnościami
nie tylko okazjonalnie. Jakże były losy jego zbiorów – nie wiadomo,
niemniej w tradycji rodzinnej, którą łaskawie podzielił się z nami
Jan Dąbrowski, prawnuk Aleksandra (a skądinąd – profesor ar-
cheologii) przetrwała pamięć o jakiejś kolekcji zabytków, jaka jesz-
cze w latach 1920. przechowywana była w ich domu w Węgrowie.
Nota bene, w świetle informacji o miejscu znalezienia tego skarbu
z Jarnic (dwie wiorsty od Węgrowska, po prawej stronie Liwca) na-
leży zdecydowanie zakwestionować ostatnie interpretacje, zgodnie
z którymi miałyby one być tożsame z niewielkim cyplem wrzyna-
jącym się w dolinę Liwca na południe od Liwa, na którym ostatnio
zarejestrowano kilkadziesiąt rzymskich denarów (zob. A. Bur-
sche, E. Roszyk 1999; A. Bursche 2004; A. Romanowski 2008, s. 60–69 nr 96 – tam starsza lit.), jako że leży on na le-
wym brzegu rzeki, w odległości około sześciu wiorst od miasta.

²⁹ Zob. *Inf. Arch.* 1968, s. 131; T. Dąbrowska 2008, s. 140.

³⁰ *Pomiary Dóbr Jarnic Dziedzicznych Jaśnie Wielmożnego Moraw-
skiego Henryka Sędziego Pokoju Okręgu Węgrowskiego w Guberni
Lubelskiej Powiecie Siedleckim położonych z 1853 roku* – plan
w skali 1:5000 sporządzony został przez Karola Ziółkowskiego na
podstawie pomiarów *przysięgłego geometry* Józefa Kuskowskiego
z 1849 roku (Archiwum Państwowe w Siedlcach, sygn. 62/735/75).

³¹ Zbiory PMA, inw. IV/473. W 1970 roku w ówczesnym Dziale
Inwentaryzacji Zabytków PMA do tego zespołu dopisano błęd-
nie trzy przedmioty żelazne: ułamki małego noża i szydła (?)
oraz małe kółko, pochodzące z Jarnic z dawn. zbiorów MPR, inw.
427. Pod tym numerem na karcie MPR spisane są jedynie *okrzo-
ski i narzędzia długie krzemienne, fragmenty zdobnej ceramiki*
oraz *2 monety historyczne* z daru Tadeusza Wyszomirskiego, bez
określenia bliżej miejsca pochodzenia, oraz dopisane w latach

Ryc. 5. Okopy (strzałka) na mapie Dóbr Jarnic Dziedzicznych... z 1853 roku.
© Archiwum Państwowe w Siedlcach (zob. przyp. 31; skan w skali 2:5)
Fig. 5. Okopy (indicated by arrow) on the 1853 map of the Jarnice demesne (mapa Dóbr Jarnic Dziedzicznych...).
© Archiwum Państwowe w Siedlcach (see note 31; scanned in 2:5)

wg J. Kostrzewskiego³²; w przedniej części pochewki ażurowe kółko; główka z długimi, zagiętymi bocznymi wystęgami („skrzydełkami”). Dług. pierwotna ok. 60 mm (Ryc. 6:1). 2. Przęślik gliniany o profilowanym korpusie; powierzchnia gładka, jasnobrunatna, pierwotnie być może czerniona. Średn. 47 mm, średn. otworu 11 mm,

1909 i 1915 kolejne okrzoski i ułamki ceramiki, natomiast w zbiorach dwóm zabytkom towarzyszy jednak dawna (sprzed II wojny światowej) metryczka: M.P.R. 427 / okr. rzymski / 1 nożyk i 1 szydło (?); skąd pochodzi kółko – nie wiadomo. Zob. też np.: J. Kostrzewski 1919a, s. 264, 347; 1919b, s. 25, ryc. 38, 49; W. Antoniewicz 1929, ryc. 32:7 (przęślik); S. Nosek 1957, s. 324, tabl. XXXI:11.12 (w podpisie zapinka błędnie jako nr 8); ostatnio T. Dąbrowska 2008, s. 140 – z omyłkowym odesłaniem do rysunku przęślika (J. Kostrzewski 1919b, ryc. 50), i uwagę, że może tu chodzić o znaleziska opisane przez M. Wawrzeniackiego (zob. przyp. 26), a także prezentowane na wystawie kaliskiej z 1900 roku (zob. przyp. 19).

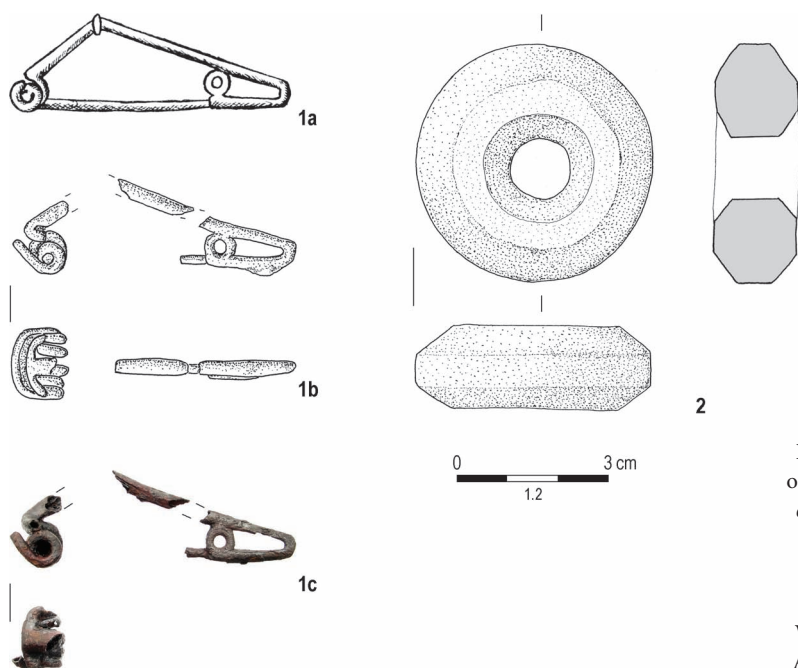
³² J. Kostrzewski 1919a, s. 34–35, ryc. 21.

wys. 16,5 mm (Ryc. 6:2). 3. Kilkaset bardzo drobnych ułamków naczynia glinianego (zapewne popielnicy); powierzchnia gładka, czerniona. 4. Nieliczne, silnie przepalone kości osoby dorosłej oraz jeden fragment przepalonej kości zwierzęcej, najprawdopodobniej z łopatki świni³³.

Na podstawie zapinki zespół ten można datować na fazę A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Oba zabytki pochodzące z grobu były już publikowane, ale nie doczekały się bliższej analizy, a na opublikowanej ilustracji zapinki nie przedstawiono charakterystycznego „kotwicowatego” ukształtowania jej główki³⁴. Mniej lub bardziej

³³ Oznaczenia antropologiczne zawdzięczamy uprzejmości Pana dr. Łukasza Maurycyego Stanaszka z Pracowni Antropologicznej PMA, zaś archeozoologiczne – Pani dr. Anny Gręzak z Zakładu Bioarcheologii IA UW.

³⁴ J. Kostrzewski 1919b, s. 17, 20, 25 nr 12, ryc. 38, 49; por. Kostrzewski, *Archiwum*, teka 69: Królestwo Kongresowe. Okres lateński, karta 31.

Ryc. 6. Zabytki znalezione w grobie popielnicowym odkrytym w 1879 roku w Jarnicach na stan. 1 (*Za okopami*): zapinka żelazna (1), przęślik gliniany (2).

Fig. 6. Artefacts found in an urned burial dug up in 1879 at Jarnice, site 1 (*Za okopami*): iron brooch (1), clay spindle-whorl (2).

Wg/After: J. Kostrzewski 1919b (1a). Rys./Drawing: A. Potoczny (1b, 2). Fot./Photo: A. Maciałowicz (1c)

rozbudowane boczne występy („skrzydełka”) przy główce są niekiedy postrzegane jako szczególnie typowe dla zapinek typu K z południowych i zachodnich Niemiec – na zachód od linii Łaby, ale nowsze publikacje wskazują, że podobne okazy występują też w środkowej, a nawet północnej Europie³⁵. Niemniej „kotwicowata” główka okazu z Jarnic jest bardzo rzadka wśród zapinek tej odmiany. Najlepszą dlań analogią jest główka srebrnej (?) fibuli typu A.18a wariantu *Wederath*, pochodzącej z odkrytego w 1964 roku grobu kultury przeworskiej z Kacic, pow. pułtuski³⁶. Być może podobnie uformowana była też główka żelaznej zapinki odmiany K z grobu K/1908 ze Skowarcza (dawn. *Schönwarling*), pow. gdański, która jednak znana jest wyłącznie z archiwalnego szkicu (Ryc. 7:2)³⁷. Co ciekawe, oba te zabytki łączy z okazem jarnickim również obecność ażurowego kółka w przedniej części pochewki. Kwestia ażurowych dekoracji zapinek typu K była już kilkakrotnie omawiana i analizowana³⁸. Warto zauważyć,

że ornament tego rodzaju pojawia się mniej więcej w tym samym czasie także na innych zapinkach, m.in. typów L-IIb oraz „Kostrzewski, ryc. 17”, charakterystycznych dla kultury oksywskiej³⁹. Ażurowe pochewki są jednym z przejawów nasilających się od fazy A₂ oddziaływań lateńskich na lokalną wytwórczość zapinek w strefie prawobrzeżnego, a szczególnie północnego Mazowsza. Z kolei rozprzestrzenienie wspomnianych najwcześniejszych zapinek z dekoracją ażurową wskazuje na równie silne powiązania tego obszaru z kulturą oksywską znad dolnej Wisły (Ryc. 8). Znaleźisko z Jarnic jest najdalej ku południowemu wschodowi wysuniętym punktem na terenie Polski, wyznaczającym tym samym zasięg działalności warsztatów – ewentualnie: sieci dystrybucji ich wyrobów – inicjujących tę nową stylistykę zapinek w fazie A₂. Związki z Pomorzem, a nawet z dalszymi rejonami Europy, staną się jeszcze bardziej czytelne, jeśli weźmiemy pod uwagę formę zastosowanej w tym wypadku dekoracji. Ażurowe kółko wymodelowane w przedniej części pochewki znamy jeszcze tylko z dwóch zapinek odmiany K z ziem Polski: z grobu 68 ze stosunkowo nieodległego od Jarnic Kleszewa, pow. pułtuski (tu towarzyszy mu wzór schodkowy), oraz ze wspomnianego grobu K/1908 ze Skowarcza (Ryc. 7:1.2)⁴⁰. Po kilka analogicznie zdobionych egzemplarzy pochodzi też z Bornholmu⁴¹, Półwyspu

³⁵ M. Meyer 2001, s. 168–171, ryc. 7:7–10, 9; A. Maciałowicz 2017, s. 84, ryc. 9:2.3.5.7, 12:2–4, 13:7.8.

³⁶ T. Liana 1966, ryc. 1:b; por. T. Dąbrowska 2008, s. 31, ryc. 9:4 (tu jako wykonana z białego metalu); T. Bochnak 2014a, s. 46–47; na temat wariantu *Wederath* por. Th. Völling 1995, s. 183–184, ryc. 18.

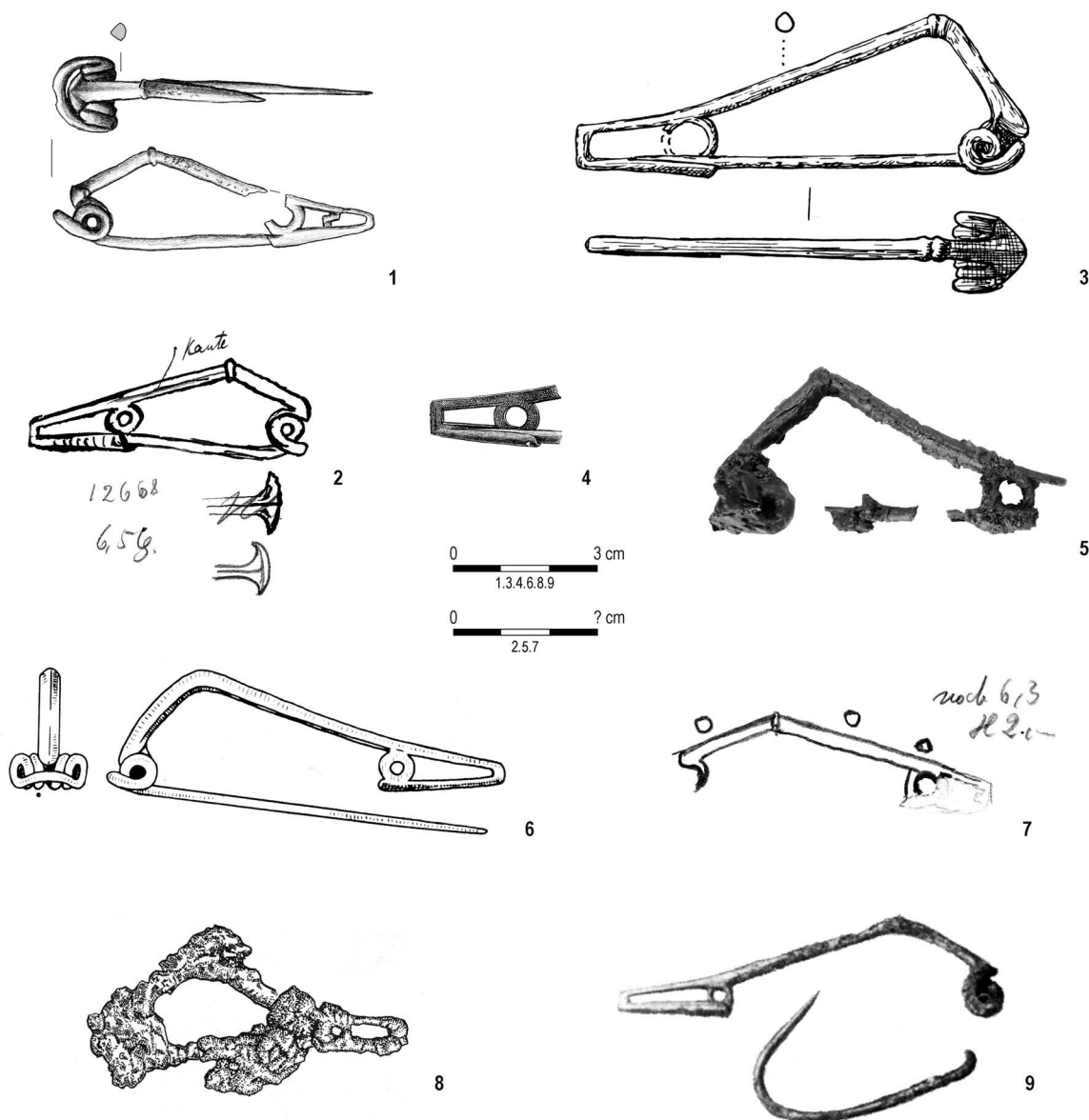
³⁷ Kostrzewski, *Archiwum*, teka 13: *Pomorzcie Gdańskie. Okres lateński*, karta 442. Pragniemy podziękować Dyrekcji Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. C. Norwida w Zielonej Górze za zgodę na wykorzystanie w niniejszym artykule kilku ilustracji zapinek pochodzących z kartoteki Józefa Kostrzewskiego.

³⁸ J. Martens 1994, s. 44–45, ryc. 17, 18; F. Kaul, J. Martens 1995, s. 137–138, ryc. 22; T. Dąbrowska 1996, s. 134, ryc. 3; M. Meyer 2001, s. 165–166, ryc. 4; A. Maciałowicz 2017, s. 75–89.

³⁹ Definicje obu typów – J. Kostrzewski 1919a, s. 33, ryc. 17; E. Bokinić 2008, s. 44–45, zestaw. 6:6–8.

⁴⁰ Por. A. Maciałowicz 2017, s. 104–105: lista 2:13.15.24, ryc. 9:5.

⁴¹ E. Vedel 1886, ryc. 125 (typ K?); C. J. Becker 1990, tabl. 30/17:4, 35/115:1, 37/194:1, 43/479:1.3 (?); U. Lund Hansen 2009, s. 64, ryc. 3.

Ryc. 7. Żelazne zapinki typu K z ażurowym kółkiem w przedniej części pochewki: PL Kleszewo, grób 68 (1), PL Skowarcz, grób K/1908 (2; skan w skali 2:3), DK Nørre Sandegård, grób 115 (3), DK Mandhøj (typ K?) (4), S Tjärby, grób 13 (5), D Ehestorf-Vahrendorf, grób 700 (6), D Vehlów (7; skan w skali 2:3), D Wahlitz, grób 363 (8), CS Kobyly, grób XXXIX (9).

Fig. 7. Iron brooches type K with an openwork roundel in the front part of the foot frame: PL Kleszewo, grave 68 (1), PL Skowarcz, grave K/1908 (2; scanned in 2:3), DK Nørre Sandegård, grave 115 (3), DK Mandhøj (type K?) (4), S Tjärby, grave 13 (5), D Ehestorf-Vahrendorf, grave 700 (6), D Vehlów (7; scanned in 2:3), D Wahlitz, grave 363 (8), CS Kobyly, grave XXXIX (9).

Wg/After: A. Maciałowicz 2017 (1), Kostrzewski, *Archiwum* (2, 7), C. J. Becker 1990 (3), E. Vedel 1886 (4), P. Wranning 2015 (5),

W. Wegewitz 1962 (6), E. Schmidt-Thielbeer 1967 (8), W. Mähling 1944 (9)

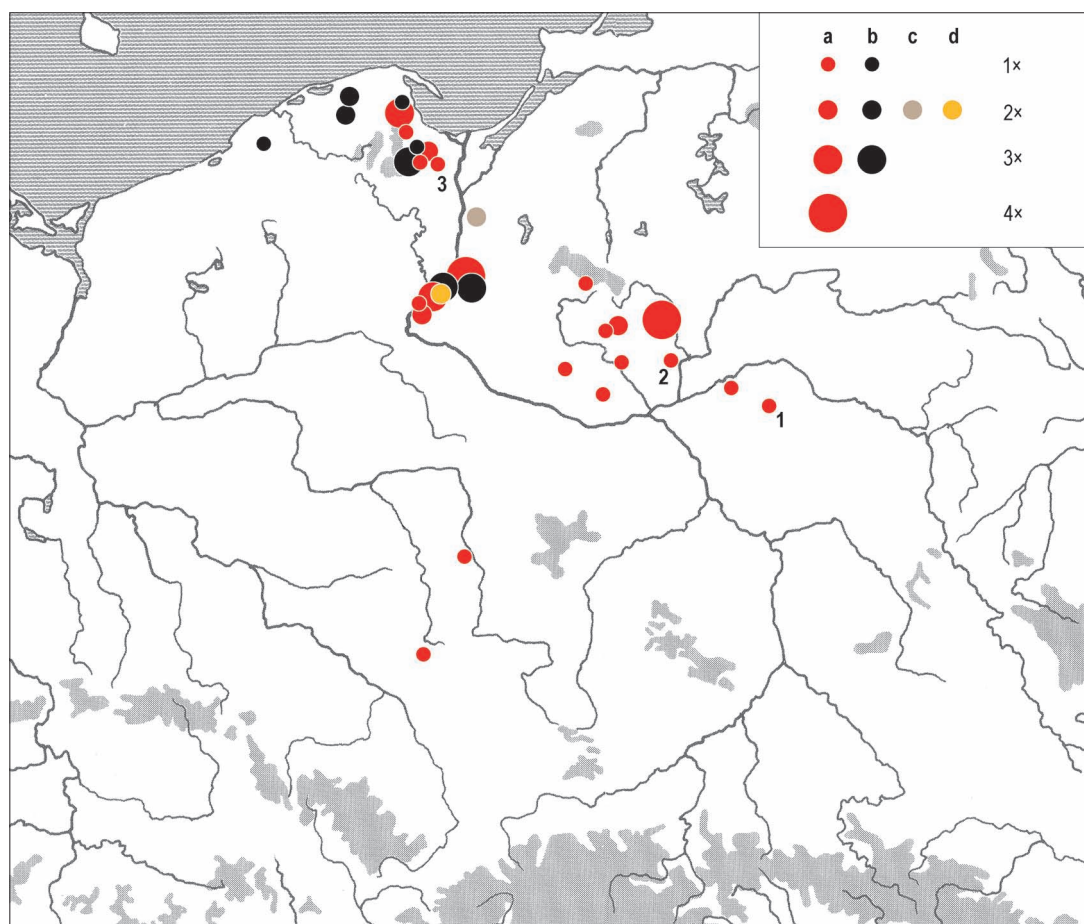
Skandynawskiego⁴² oraz z dorzecza Łaby⁴³ – zarówno ze

⁴² P. O. Nybruget, J. Martens 1997, s. 83, ryc. 5:a,b, 6:a; B. Friman, L. Hector 2003, s. 185, ryc. 9 (?); P. Wranning 2015, s. 72, ryc. 13.

⁴³ W. Mähling 1944, ryc. 21:9; E. Schmidt-Thielbeer 1967, tabl. 103:363; W. Wegewitz 1962, tabl. 30:700; Kostrzewski, *Archiwum*, teka 89: Niemcy. Brandenburgia. Od mezolitu po wczesne średniowiecze, karta b.n. – tu ilustracja zapinki z Vehlów, Lkr. Prignitz, która nie została uwzględniona w publikacji materiałów z tego cmentarzyska (por. K. Peschel 1973), zabytku tego

stanowisk kultury jastorfskiej, jak i związanej z nią grupy kobylskiej (Ryc. 7:3–9). Najlepsze formalne analogie dla zapinki z Jarnic (uwzględniając nie tylko dekorację ażurową, ale też kształt całego przedmiotu) pochodzą

brak też obecnie w zbiorach Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, gdzie przechowywane są materiały z nekropoli w Vehlów (kwerenda przeprowadzona w 2017 roku dzięki uprzejmości Pana dr. Heino Neumayera i życzliwej pomocy Pani Yvonne de Bordes i Pani Izabeli Sztet, za co chcielibyśmy gorąco im podziękować).

Ryc. 8. Rozprzestrzenienie na ziemiach Polski wczesnych zapinek o ażurowych pochwachach: typu K (a), typu L-IIb (b), typu „Kostrzewski, ryc. 17” (c) i nietypowych (d). Zapinki typu K z ażurowym kółkiem w przedniej części ramki pochwki: Jarnice (1), Kleszewo (2), Skowarcz (3). Wg: A. Maciałowicz 2017

Fig. 8. Finds of early brooches with an openwork foot frame recorded in Poland: type K (a), type L-IIb (b), type “Kostrzewski, Fig. 17” (c) and atypical forms (d). Brooches type K with an openwork roundel in the front part of the foot frame: Jarnice (1), Kleszewo (2), Skowarcz (3). After: A. Maciałowicz 2017

z tego ostatniego obszaru oraz ze Skowarcz. Więzy z Pomorzem ujawnia się jeszcze silniej, jeśli zdać sobie sprawę, że ażurowe kółko wymodelowane w przedniej części pochwki to najczęściej spotykany wzór dekoracji ażurowej wśród „oksywskich” zapinek typu L-IIb⁴⁴. Obecność takiego właśnie ażurowego wzoru na zabytku z Jarnic można więc traktować jako świadectwo wpływów zewnętrznych, docierających tu najprawdopodobniej ze środowiska kultury oksywskiej lub za pośrednictwem tego ugrupowania⁴⁵.

⁴⁴ A. Maciałowicz 2017, s. 78–79; por. J. Böhm 1885, tabl. II: 34 [26:34]; S. Anger 1890, tabl. 10:10.18; D. Bohnsack 1938, tabl. 2:7, 11:9; M. Pietrzak 1997, tabl. LXXVII/166:a; A. Kasprzak, A. Krzysiak 2011, s. 163, ryc. 18:b,c (trzecia zapinka z tego zespołu zdobiona jest raczej techniką perforacji, nie ażuru; por. A. Maciałowicz 2017, s. 75, przyp. 35).

⁴⁵ Identyfikacja zdobionych fibule są też obecne na prawobrzeżnym Mazowszu w początkach fazy A₃, na co wskazuje m.in. wspomniany okaz typu A.18a wariantu *Wederath* z Kacic, a także dwie żelazne

Zapinka z kulkami na kabłąku

Pierwszy z odkrytych ostatnio w Jarnicach zabytków to fragment bimetalicznej zapinki z kulkami na kabłąku (niem. *Kugelfibel*)⁴⁶. Zachowała się ona wyłącznie w postaci ozdoby ze stopu miedzi, który nadlany był na żelazny kabłąk zapinki, obejmując też zakończenie odgiętej ku niemu nóżki (Ryc. 2:1, 9:4). Ozdobnik ma kształt

zapinki z cmentarzyska w Oblinie, pow. garwoliński: tego samego wariantu (?) z grobu 291 oraz odmiany M z grobu 26a (K. Czarnicka 2007, s. 16, 66, tabl. XXII/26a:1, CCXL/291:1 – tu okaz z grobu 291 określony jako odmiana M, ale jego uderzające podobieństwo do zabytku z Kacic sugeruje zaproponowaną przez nas klasyfikację, której nie przeczy żelazny surowiec; por. Th. Völling 1995, s. 183, ryc. 18).

⁴⁶ W literaturze polskiej termin *Kugelfibel* bywa tłumaczony jako zapinka kulkowa, kulkowata lub z kulkami/parą kulek na kabłąku (por. R. Wołagiewicz 1979, s. 37–38; T. Dąbrowska 1988, s. 189; H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, s. 110; E. Bokinić 2001, s. 44–45; 2008, s. 28–29; M. Grygiel 2015, s. 130, 141).

dwóch płasko-wypukłych guzów („kulek”) zespojonych podobnym, nieco mniejszym elementem („łącznikiem”). Obie „kulki” ornamentowane są rytym wzorem ukośnego krzyża. Z jednego z końców brązowego⁴⁷ ozdobnika wystaje fragment żelaznego drutu, będący nasadą niezachowanej główki zapinki, z drugiego – dwa dalsze odcinki tego samego drutu, tworzącego w tym miejscu (niezachowane) pochwę i odgiętą nóżkę.

Zapinki z kulkami na kabłąku to grupa fibul bardzo różnorodna pod względem surowca, konstrukcji, a także kształtu i liczby „kulek” oraz ewentualnej ich ornamentyki, występujących na rozległych obszarach środkowej, północnej i wschodniej Europy. Przedmioty te doczekały się wielu opracowań, z których najnowsze to monograficzne studium pióra Anette Bieger (2003 – tu wcześniejsza literatura). Mimo iż autorka opisała w nim większość cech różnicujących zapinki z kulkami na kabłąku, a także wyróżniła szereg ich wariantów, to wciąż brakuje bardziej szczegółowej klasyfikacji tych fibul, odzwierciedlającej pełne spektrum form. Równie zróżnicowane znaleziska z ziem Polski są niekiedy kartowane wspólnie i interpretowane tylko ogólnie jako efekty wpływów świata jastorfskiego⁴⁸. Niemniej, dokładniejsza analiza pozwala wskazać zabytki typowe dla konkretnych rejonów dzisiejszych Niemiec, Półwyspu Jutlandzkiego lub wysp bałtyckich, a także uznać, że część z tych ozdób (szczególnie wykonanych w całości z żelaza) to w rzeczywistości świadectwo powiązań z kulturą lateńską, a nie jastorfską⁴⁹.

Zabytek z Jarnic nie reprezentuje żadnego z dotychczas wyróżnionych typów zapinek z kulkami na kabłąku, ale warto rozpatrzyć te jego cechy, które były też przedmiotem analizy A. Bieger. Ze względu na wspomniane wyżej duże zróżnicowanie tego rodzaju fibul, krąg przywoływanych dalej analogii ograniczony zostanie do ścisłych odpowiedników okazu jarnickiego. Jest to egzemplarz bimetaliczny o schemacie konstrukcji B według Bieger, co oznacza, że żelazny drut odgiętej nóżki styka się z kabłąkiem za tylną „kulką”, która spaja oba elementy. Zapinki o takiej charakterystyce koncentrują się w Brandenburskiej, nad dolną Łabą i na Bornholmie, ale spotykane są też na Jutlandii, Gotlandii i w Polsce, a także – licznie – na wschód od Łuku Karpat, w kulturze Poienęsti-Lucașeuca,

gdzie znane są z pierwszego z jej eponimicznych stanowisk⁵⁰. Kolejną cechą szczególną zabytku z Jarnic jest forma „kulek”, mających kształt niskich, płasko-wypukłych guzów, a także fakt, że były one odlane razem ze spajającym je „łącznikiem”. Podobnie skonstruowane są ozdobniki zapinek znajdujących w basenie Bałtyku, tj. na Jutlandii i wyspach duńskich, w tym na Bornholmie, ale znanych też z ziem Polski i północnych Niemiec oraz z cmentarzyska w Poienęsti, jud. Vaslui we wschodniej Rumunii⁵¹. Obszar występowania zbliżonych form można zawęzić, uwzględniając dekorację obu „kulek” zabytku z Jarnic za pomocą motywu rytego ukośnego krzyża, który jest charakterystyczny przede wszystkim dla zapinek z Bornholmu, choć sporadycznie występuje też nad środkową Łabą i nad dolną Wisłą⁵². W żłobkach tworzących znak krzyża na zapinkach z kulkami na kabłąku (zarówno ukośnego, jak i częściej spotykanego – prostego) nierzadko odnotowywano obecność czerwonej emalii; niektórzy sądzą nawet, że w ten sposób były dekorowane wszystkie okazy z rytym krzyżem⁵³. W wypadku zapinki z Jarnic brak jest jednak jakichkolwiek śladów ewentualnej emalii.

Z powyższego omówienia wynika, że większość tropów wiodących do identyfikacji pochodzenia konstrukcji i stylistyki omawianego egzemplarza spotyka się na Bornholmie. I to właśnie wśród znalezisk z tej wyspy można wskazać okazy ściśle analogiczne, których podobieństwo wyraża się również – niespotykanym w innych częściach Skandynawii ani w świecie jastorfskim – profilowaniem brązowego ozdobnika. Oba niskie płasko-wypukłe guzy („kulki”) zapinki jarnickiej, ornamentowane motywem ukośnego krzyża, spójne są ze sobą za pomocą trzeciego, analogicznego, lecz wyraźnie mniejszego guza („łącznika”), bez dekoracji rytej. Niemal bliźniacze okazy, łączące wszystkie wymienione wyżej cechy, pochodzą z Blanchs Hotel koło Hammeren, grób fc, Allinge-Sandvig Sogn (Ryc. 9:1), Mandhøj, grób 122, Ibsker Sogn (Ryc. 9:2) oraz Nørre Sandegård, grób 322, Østerlarsker Sogn (Ryc. 9:3)⁵⁴.

⁵⁰ A. Bieger 2003, s. 16–17, 19, ryc. 4, mapa 11.

⁵¹ J. Kostrzewski (1919a, s. 26–28, ryc. 12, 13) określił takie zapinki mianem *Knopffibeln* (z guzkami na kabłąku), w odróżnieniu od właściwych zapinek kulkowych (*Kugelfibeln*); por. A. Bieger 2003, s. 22, 38, 41–42, 47, 52, 54, 58, 70, ryc. 13: *Kalotte*.

⁵² A. Bieger 2003, ryc. 14:B, tabl. 28:1–3, 38, mapa 12; E. Bokinić 2008, s. 29, zestaw. 3:1.2.

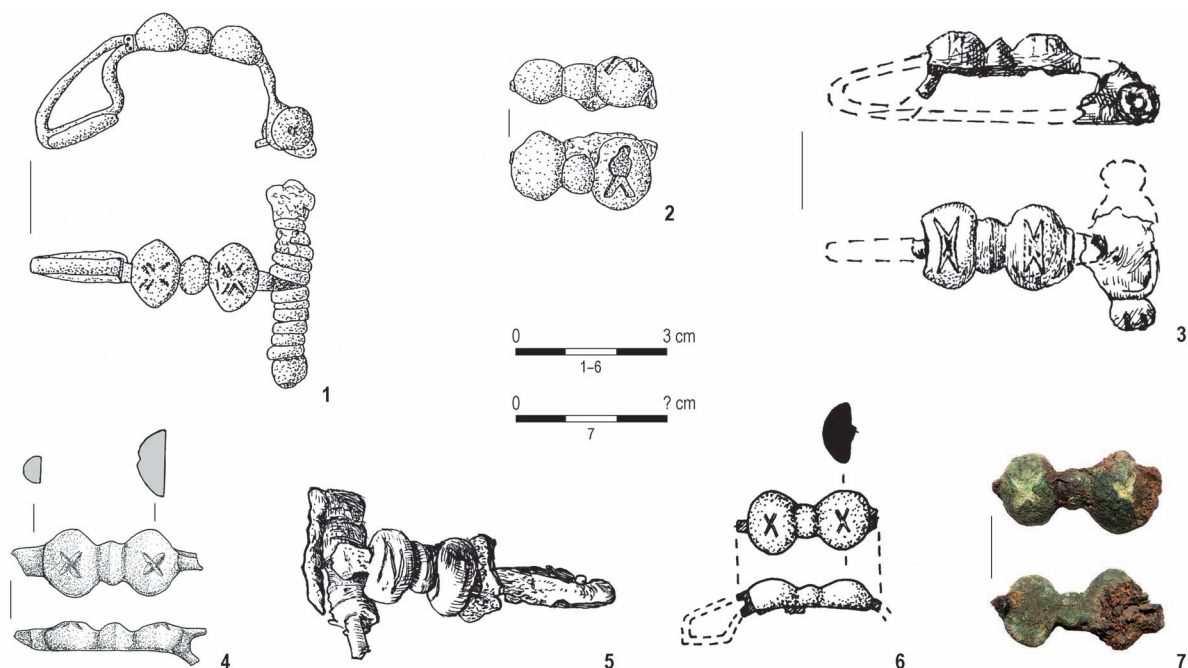
⁵³ A. Bieger 2003, s. 24–25.

⁵⁴ E. Vedel 1872, s. 165; C. J. Becker 1990, s. 80, ryc. 41/322:1; A. Bieger 2003, s. 41–42, 133 nr 23, 139 nr 125, 141 nr 148, tabl. 28:3, 38:1.5 (w podpisach do tablic zdarzają się pomyłki w numerach katalogowych). A. Bieger (2003, s. 41–42) zwróciła uwagę na podobieństwa kilku omawianych dalej zapinek z ziem Polski do wymienionych tu okazów z Bornholmu, nie wyróżniając ich jednak w osobny wariant. Wbrew jej opinii (A. Bieger 2003, s. 42, 133 nr 23, tabl. 28:3) zapinka z grobu fc z Blanchs Hotel nie jest wykonana w całości z brązu – w rzeczywistości brązowy ozdobnik

⁴⁷ Z powodów stylistycznych w tekście stosujemy termin „brązowy”/„z brązu” wyłącznie konwencjonalnie, za każdym razem rozumiejąc przez to: „wykonany ze stopu miedzi”.

⁴⁸ Por. H. Machajewski, B. Walkiewicz 1993, s. 110, ryc. 3:1, 5; H. Machajewski 2014, s. 277–278, ryc. 9; A. Michałowski 2013, s. 63, ryc. 33.

⁴⁹ Por. J. Kostrzewski 1919a, s. 24–29, ryc. 11–13; T. Dąbrowska 1988, s. 194–195, mapa 23; E. Bokinić 2008, s. 28–29; A. Michałowski 2008, s. 92; M. Grygiel 2004, s. 52–53, przyp. 48; 2015, s. 141–142, 144, 147, 151, przyp. 13, ryc. 12:1.2.7.8, 14:5; A. Maciałowicz 2015a, s. 274–276, ryc. 2.

Ryc. 9. Bimetaliczne zapinki z kulkami na kabłąku wariantu *Blanchs Hotel*: DK Blanchs Hotel, grób fc (1), DK Mandhøj, grób 122 (2), DK Nørre Sandegård, grób 322 (3), PL Jarnice (4), PL Rumia, grób 85 (5), PL Wszedzień, cmentarzysko I (6), PL okol. Inowrocławia (7).

Fig. 9. Bimetallic ball-brooches, variant *Blanchs Hotel*: DK Blanchs Hotel, grave fc (1), DK Mandhøj, grave 122 (2), DK Nørre Sandegård, grave 322 (3), PL Jarnice (4), PL Rumia, grave 85 (5), PL Wszedzień, cemetery I (6), PL vicinity of Inowrocław (7).

Drawing: A. Potoczny (4). Wg/After: A. Bieger 2003 (1, 2), C. J. Becker 1990 (3), M. Pietrzak 1987 (5), M. Babeş 2005 (6), www.poszukiwanieskarbow.com (7)

Podobnie jak w wypadku znaleziska z Jarnic (Ryc. 9:4), zapinki z Bornholmu niekiedy zachowane są tylko w postaci brązowych ozdobiaków – żelazne druty, z których wykonywane były kabłąki, nóżki i sprężyny takich fibul są zazwyczaj całkowicie skorodowane. Fibule charakteryzujące się opisanymi wyżej cechami konstrukcyjnymi i stylistycznymi można roboczo nazwać, od najlepiej zachowanego okazu, wariantem *Blanchs Hotel* zapinek z kulkami na kabłąku. Tylko okaz z Nørre Sandegård, grób 322, wyróżnia się, choć nieznacznie, kształtem ornamentu wyrytego na obu „kulkach”. A. Bieger określiła taką dekorację jako „czworokąt o wklęsłych bokach”⁵⁵. I choć istotnie jest ona nieco odmienna od „klasycznego” wzoru ukośnego krzyża, to wizualne podobieństwo obu motywów jest tak duże, że także ten zabytek można zaliczyć do wyróżnionego tu wariantu.

Pozostałe egzemplarze z północnej Europy zdobione ukośnymi krzyżami zwykle są zaopatrzone w dwie osobno nadlewane na kabłąk kulki (o kształcie faktycznie

mniej lub bardziej kulistym) lub też obie kulki spójone są bezpośrednio ze sobą (brak jest między nimi „łącznika”), a niekiedy cała taka zapinka wykonana jest ze stopu miedzi. Tym samym okazy te wyraźnie odróżniają się od wariantu *Blanchs Hotel* nie tylko stylistyką, ale też sposobem wykonania⁵⁶. Najbardziej zbliżone są bimetaliczne zabytki z ozdobnikiem składającym się z dwóch niskich, płasko-wypukłych guzów („kulek”), zdobionych ukośnym krzyżem, ale spójonych „łącznikiem” o innej formie. Wśród zabytków północnoeuropejskich kryteria te spełnia tylko okaz z Kulhøj, Hasle Sogn, na Bornholmie (Ryc. 10:1)⁵⁷. Pierwotnie była to również zapinka żelazna z nadlanym brązowym ozdobnikiem, z której zachował się tylko ten ostatni. Od wariantu *Blanchs Hotel* odróżnia się ona wyłącznie kształtem „łącznika” między „kulkami”, mającego postać przewężenia ograniczonego z obu stron poprzecznymi żeberkami. Bimetaliczne zapinki wariantu *Blanchs Hotel* (w większości wypadków reprezentowane tylko przez brązowe ozdobiaki) znane są także z innych miejscowości w Polsce. Przede wszystkim wymienić tu trzeba parę takich okazów, z których jeden

został nadlany na żelaznym kabłąku i zakończeniu nóżki, brązowe są także guzki znajdujące się na obu końcach żelaznej sprężyny (zabytek na wystawie w Bornholms Museum w Rønne).

⁵⁵ A. Bieger 2003, s. 29, ryc. 14:H.

⁵⁶ Por. A. Bieger 2003, lista 10, tabl. 28:1, 38:2–4.6.

⁵⁷ A. Bieger 2003, s. 138 nr 110, tabl. 38:7.

zachowany jest w zasadzie w całości, z grobu 85 z cmentarzyska kultury oksywskiej w Rumii, pow. wejherowski (Ryc. 9:5)⁵⁸; na ich „kulkach” znajduje się – częściowo obecnie zniszczony – ornament czworokąta o wklęsłych bokach⁵⁹, podobny do stwierdzonego na wspomnianej zapince z Nørre Sandegård (Ryc. 9:3). Analogicznie do lepiej zachowanych okazów z Bornholmu, obie zapinki z Rumii też mają brązowe guzki osadzone na osi po obu stronach sprężyny⁶⁰. Kolejne trzy okazy wariantu *Blanchs Hotel*, niestety zachowane wyłącznie w postaci brązowych ozdobników, pochodzą z Kujaw – są to znaleziska luźne z cmentarzyska I we Wszedniu (dawn. *Wszedin* albo *Wszedzin*), pow. mogileński (Ryc. 9:6), a także z okolic Inowrocławia (Ryc. 9:7) oraz z Gąsek/Wierzbiczan, pow. inowrocławski⁶¹. W wypadku znaleziska z okolic Inowrocławia można przypuszczać, iż pierwotnie w żłobkach tworzących krzyż znajdowała się czerwona emalia, być może śladowo zachowana w centralnej części dekoracji przedniej „kulki”.

Z ziem Polski znane są też formy zbliżone do wariantu *Blanchs Hotel*. Z grobu 214 z cmentarzyska kultury oksywskiej w Podwiesku, pow. chełmiński, pochodzi brązowy ozdobnik podobnej zapinki, lecz o przewężonym „łączniku”, ograniczonym poprzecznymi żeberkami (Ryc. 10:2)⁶², co przypomina opisany wyżej zabytek z Kulhøj na Bornholmie (Ryc. 10:1). W wypadku okazu podwieskiego w żłobkach obu rytých krzyży widoczna jest czerwona emalia. Dwie kolejne, bimetaliczne zapinki znaleziono na cmentarzysku I we Wszedniu. Ozdobnik jednego z nich ma kształt płasko-wypukłych guzów, spojonych „łącznikiem” w postaci dwóch wydatnych poprzecznych żeberek; dodatkowo niewielki guzek znajdu-

je się też na zakończeniu tylnej „kulki”, a cały ozdobnik pokryty jest bogatą dekoracją rytą, składającą się z motywów ukośnego krzyża i „oczek” (niem. *Punktaugen*)⁶³ na obu „kulkach” oraz linii zygzakowatej na „łączniku” i tylnym guzku (Ryc. 10:3)⁶⁴. Drugi z wymienionych zabytków najpewniej był analogiczny do znalezionego tu i omówionego wyżej okazu wariantu *Blanchs Hotel* (Ryc. 9:6) – różni go brak tylnej „kulki”, która najpewniej uległa zniszczeniu, oraz brak ornamentu rytego (Ryc. 10:4)⁶⁵, który mógł jednak zostać zatarty, gdyż powierzchnie zachowanej części ozdobnika są skorodowane⁶⁶.

Do wariantu *Blanchs Hotel* zbliżone są też trzy dalsze zapinki, znane z Pomorza Wschodniego. Różnią się one jednak od tegoż wariantu nie tylko kształtem „łącznika”, ale też surowcem – są to bowiem fibule w całości wykonane ze stopów miedzi. Z omawianą odmianą łączy je natomiast obecność profilowanego ozdobnika z dwoma płasko-wypukłymi „kulkami” oraz dekoracja motywem ukośnego krzyża. Zabytki te stanowią więc „drugi krąg” analogii. Dwa egzemplarze odkryto w grobie 224 na cmentarzysku kultury oksywskiej w Pruszczu Gdańskim, pow. gdański, stan. 7⁶⁷. Pod względem kształtu wydłużonego „łącznika”, ograniczonego poprzecznymi żeberkami, nawiązują one do cytowanych wyżej zapinek z Kulhøj i z Podwieska. Trzeci egzemplarz „drugiego kręgu” analogii dla wariantu *Blanchs Hotel* to znalezisko z Kałdusa (dawn. *Kaldus*), pow. chełmiński (Ryc. 10:5)⁶⁸. On również wykonany był w całości z brązu, a kształt „łącznika” pomiędzy dwoma płasko-wypukłymi guzami („kulkami”) ma kształt wydłużonego przewężenia,

⁵⁸ M. Pietrzak 1988, s. 30, tabl. LXXI/85:b.c.

⁵⁹ Sam ornament nie jest zbyt czytelny na opublikowanych ilustracjach, zaś zaprezentowany tu opis jego kształtu oparty jest na autopsji zapinek z Rumii, przechowywanych w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku i uprzejmie udostępnionych w 2009 roku przez Pana Mirosława Pietrzaka.

⁶⁰ Również nie uwidocznione na opublikowanych ilustracjach (por. przyp. 59).

⁶¹ Zapinka z Wszednia była wielokrotnie publikowana (B. Erzepki, J. Kostrzewski 1914, tabl. LX:5 – na planszy zabytek błędnie zestawiony z drugą, podobną zapinką [por. tamże, s. 22]; M. Babeş 2005, s. 125–126, ryc. 6:2; A. Michałowski 2008, s. 92, ryc. 18:3; por. J. Kostrzewski 1919a, s. 27, 345–346 – tu komplet starszej literatury nt. znalezisk z tej nekropoli). Egzemplarz z okolic Inowrocławia to znalezisko przypadkowe, znane wyłącznie z Internetu (<http://www.poszukiwaniemskarbow.com/forum/viewtopic.php?f=29&t=164585> [dostęp 19.10.2017]); niewykluczone, że w rzeczywistości pochodzi ono z jednego ze stanowisk w rejonie Gąsek, penetrowanych intensywnie przez poszukiwaczy. O zabytku z okolic Gąsek/Wierzbiczan informował Pan Marcin Rudnicki z IA UW (*Miejsc centralne z epoki żelaza w okolicach miejscowości Gąski i Wierzbiczan na Kujawach*), referat wygłoszony 18 maja 2017 roku na Colloquium Barbaricum w PMA).

⁶² E. Bokinić 2005, s. 46, 91, tabl. LXXVII/214:6, CXXII:4.

⁶³ Ornament „oczkowy” najczęściej spotykany jest na zapinkach z północnych Niemiec, Fionii i Bornholmu, ale występuje też w Szwecji (A. Bieger 2003, s. 27, ryc. 13:C, mapa 11).

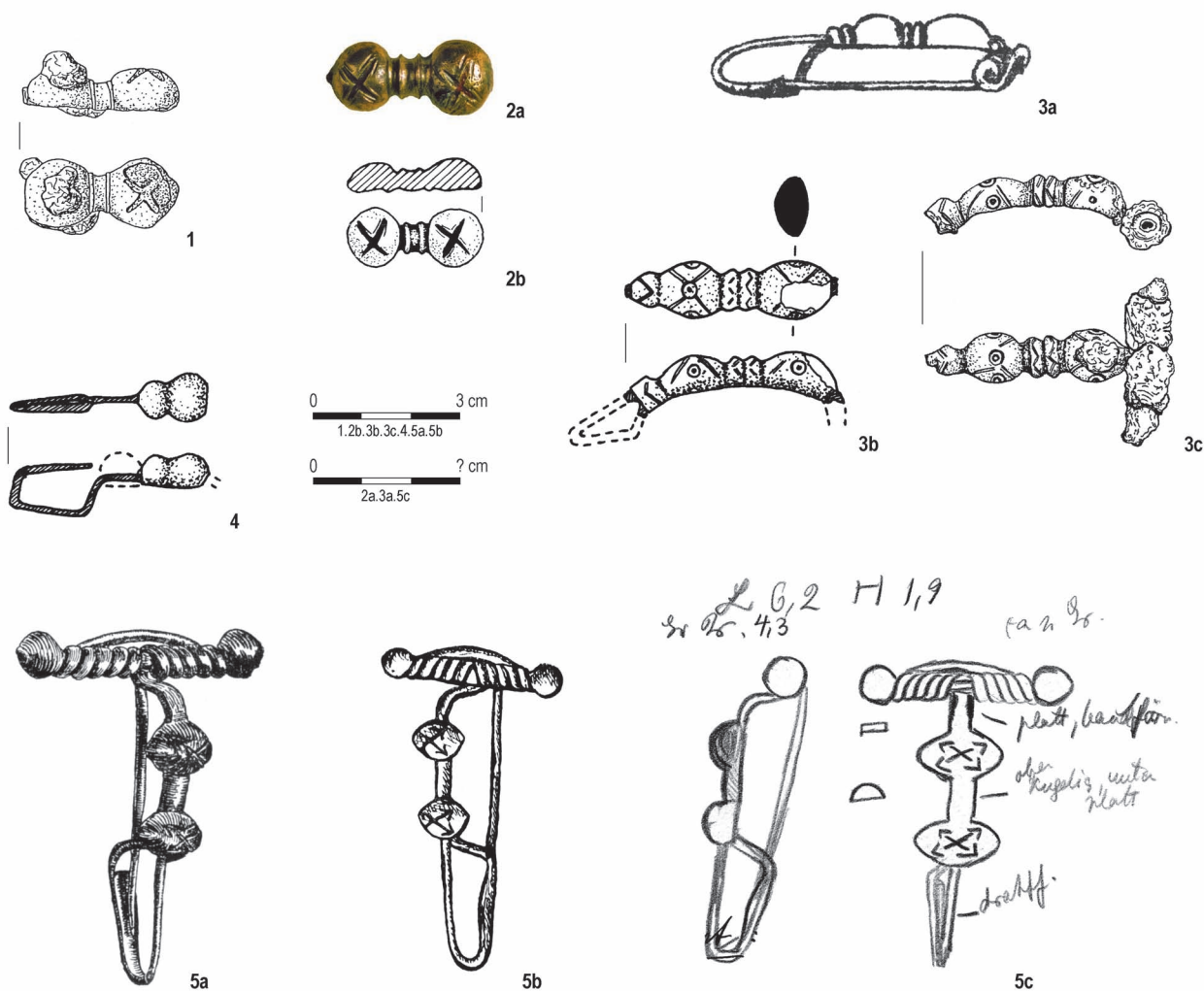
⁶⁴ I. Undset 1881, s. 81, tabl. XII:22; B. Erzepki, J. Kostrzewski 1914, tabl. LX:6; M. Babeş 2005, s. 125–126, ryc. 6:1; A. Michałowski 2008, s. 92, ryc. 18:2.

⁶⁵ I. Undset 1881, s. 81, tabl. XII:24; B. Erzepki, J. Kostrzewski 1914, tabl. LX:5 – na planszy zabytek błędnie zestawiony z drugą, podobną zapinką [por. tamże, s. 22]; J. Kostrzewski 1919a, s. 27, ryc. 12; M. Babeş 2005, s. 125–126, ryc. 6:3; A. Michałowski 2008, s. 92, ryc. 18:4.

⁶⁶ Zabytek w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, udostępniony dzięki uprzejmości Pani Alicji Gałęzowskiej.

⁶⁷ Jedna zapinka jest zachowana w całości, druga we fragmentach. Uprzejma informacja Pana Mirosława Pietrzaka z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

⁶⁸ Zapinkę odkryto pod koniec XIX wieku na Górze Św. Wawrzyńca (dawn. *Lorenzberg*) i była wielokrotnie publikowana – np. Aml. Ber. 1895 (1896), s. 41–42, ryc. 18; H. Conwentz 1905, tabl. 67:3; J. Kostrzewski 1919a, s. 27, 333, ryc. 13; Kostrzewski, *Archiwum*, teka 13: *Pomorze Gdańskie. Okres lateński*, karta 183 – to ostatnie źródło ilustruje płasko-wypukły kształt „kulek” oraz „łącznika” (w wypadku cytowanej publikacji J. Kostrzewskiego kształt został tylko opisany), a także podaje wymiary zabytku: długość 6,2 cm, wys. 1,9 cm, szer. sprężyny 4,3 cm.

Ryc. 10. Bimetaliczne (1–4) i wykonane w całości ze stopów miedzi (5) zapinki z kulkami zbliżone do wariantu *Blanchs Hotel*: DK Kulhøj (1), PL Podwiesk, grób 214 (2), PL Wszedzień, cmentarzysko I (3, 4), PL Kałdus (5; 5c – skan w skali 2:3).

Fig. 10. Bimetallic (1–4) and copper alloy only (5) ball-brooches approximate to variant *Blanchs Hotel*: DK Kulhøj (1), PL Podwiesk, grave 214 (2), PL Wszedzień, cemetery I (3, 4), PL Kałdus (5; 5c – scanned in 2:3).

Wg/After: A. Bieger 2003 (1), E. Bokiniec 2005 (2a, 2b), I. Undset 1882 (3a), M. Babeş 2005 (3b, 4), A. Michałowski 2008 (3c), H. Conwentz 1905 (5a), J. Kostrzewski 1919a (5b), Kostrzewski, *Archiwum* (5c)

bez profilowania⁶⁹. W świetle znanych rysunków i opisów tego zaginionego zabytku ramiona krzyży wyrzytych na obu „kulkach” miały być zakończone zbiegającymi się skośnie zagłębieniami, przez co wzór ten przypomina

na skrzyżowane strzałki⁷⁰. Taki rodzaj ornamentu byłby wyjątkowy wśród zapinek z kulkami na kabłąku. Wydaje się, że może tu chodzić raczej o nieco wyidealizowany na dostępnych ilustracjach ślad częściowo zatartej obwiedni rytej niekiedy wzdłuż ramion krzyża, podobnie jak w wypadku zapinki z Podwieska (Ryc. 10:2a).

Łącznie można więc wymienić dziewięć okazów wariantu *Blanchs Hotel*: trzy z Bornholmu, dwa z rejonu Zatoki Gdańskiej, trzy z Kujaw i jeden z Podlasia. Siedem kolejnych zabytków reprezentuje formy zbliżone: po dwa pochodzą znanad Zatoki Gdańskiej, z ziemi chełmińskiej i z Kujaw, a jeden z Bornholmu, przy czym trzy okazy wykonane w całości z brązu, reprezentujące tym samym

⁶⁹ Żelazna była tylko ośka brązowej sprężyny (por. przyp. 68). J. Kostrzewski (1919a, s. 26, 27) opisuje zapinkę z Kałdusa jako odlaną w całości, wraz z „kulkami”. Niemniej zarówno fakt, że jej nóżka była wykonana z cienkiego drutu a „łącznik” jest wyraźnie zgrubiały (Ryc. 10:5a.c), jak i konstrukcja bardzo do niej zbliżonych okazów z Pruszcza Gdańskiego wskazują, że w istocie ozdoba nadłany został na uprzednio uformowany z drutu kabłąk i zakończenie odgiętej nóżki. W podobny sposób produkowano także inne rodzaje zapinek z kulkami na kabłąku, wykonywane w całości ze stopów miedzi, natomiast zapinki o masywnych nóżkach były zapewne odlewane (A. Bieger 2003, s. 35–36).

⁷⁰ Por. J. Kostrzewski 1919a, s. 27.

„drugi krąg” analogii (wszystkie pozostałe zapinki są bimetaliczne), odnotowano wyłącznie na stanowiskach kultury oksywskiej. Widzimy więc, że wszystkie te fibule grupują się na dwóch stosunkowo niewielkich obszarach: na Bornholmie i w szeroko rozumianym rejonie dolnej Wisły; zapinka z Jarnic jest znaleziskiem najdalej wysuniętym w kierunku południowo-wschodnim (Ryc. 11)⁷¹.

Precyzyjne ustalenie chronologii wariantu *Blanchs Hotel* napotyka na trudność w postaci niewielkiej liczby zespołów zwartych, w których wystąpiły też inne datowniki. Na podstawie analizy znalezisk z cmentarzyska w Nørre Sandegård C. J. Becker uznał, że grób 322, mimo braku zabytków towarzyszących, należy wiązać z 1. fazą użytkowania tej nekropolii, bezpośrednio poprzedzającą horyzont zapinek typu K⁷². A zatem 1. fazę użytkowania tego cmentarzyska można odnosić do fazy A₁ (według podziału młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach Polski), zapewne do jej późnego odcinka, synchronizowanego z fazą LT C2 w chronologii kultury lateńskiej⁷³. Analogiczną pozycję chronologiczną przyjmuje się dla grobu 214 z Podwieska, w którym obok okazu zbliżonego do wariantu *Blanchs Hotel* wystąpiła m.in. para żelaznych zapinek z tzw. brązową koszulką na kabłąku oraz dwie żelazne klamry trójczłonowe⁷⁴. W pozostałych dwóch grobach kultury oksywskiej z zapinkami omawianej odmiany (lub do niej zbliżonymi) nie znaleziono dobrych wyznaczników chronologicznych⁷⁵.

⁷¹ Podobne zapinki, tj. okazy bimetaliczne z ozdobiakiem w kształcie dwóch „kulek” spojenych „łącznikiem”, wystąpiły licznie także dużo dalej w kierunku południowym, na cmentarzysku w Poienęsti. M. Babeş słusznie podkreślał ich stylistyczny i genetyczny związek ze znaleziskami z wysp bałtyckich i północnej Jutlandii, widząc także podobieństwa do zapinek z ziem Polski (M. Babeş 1993, s. 93–94 [typ II.5a], ryc. 24, 25; 2005, s. 125–128, ryc. 4–8). Zabytki te jednak zdecydowanie różnią się od wariantu *Blanchs Hotel* bardziej wydatnymi „kulkami”, wydłużoną formą „łącznika” pozbawionego profilowania, a przede wszystkim brakiem jakichkolwiek ornamentów rytowanych na „kulkach”.

⁷² C. J. Becker 1990, s. 80–81, 83; 1993, s. 4.

⁷³ R. Wołągiewicz 1979, s. 37–38, ryc. 2; T. Dąbrowska 1988, s. 195; por. M. Grygiel 2015, ryc. 3.

⁷⁴ E. Bokinić 2005, s. 46, 91–92, tabl. LXXVII/214:2–5; 2008, s. 186.

⁷⁵ Chodzi tu przede wszystkim o grób 85 z Rumii, w którym parze zapinek wariantu *Blanchs Hotel* towarzyszyło tylko naczynie gliniane. Z kolei w grobie 224 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, obok dwóch brązowych okazów zbliżonych do omawianej odmiany odkryto żelazną jednoczęściową klamrę pasa (por. przyp. 67) o końcach odchylonych w przeciwnie strony (jedno ramię jest silnie przewężone i poprzecznie karbowane, drugie – wygięte na zewnątrz – nieco trójkątnie się rozszerza). Jest ona zbliżona do „formy przejściowej” między typem Ib i odmianą z tarczką na końcu jednego z ramion według podziału J. Kostrzewskiego (1919a, s. 48, ryc. 33). Renata Wiloch (1995, s. 16–17, 40 – tu zapinka z kulkami na kabłąku z tego grobu błędnie opisana jako żelazna) zaliczyła omawianą klamrę do typu VI we własnej klasyfikacji, który obejmuje jeszcze tylko zabytek z Podwieska, grób 205. Zgodnie z re-

Można tu także wspomnieć o jednej z przywołanych wyżej zapinek z Wszednia, w XIX wieku zachowanej jeszcze w całości (Ryc. 10:3a), względem której I. Undset odnotował, iż była spojona korozją z celtycką zoomorficzną klamrą pasa wykonaną ze stopu miedzi⁷⁶, co pozwoliło J. Kostrzewskiemu przyjąć, że oba zabytki należały do jednego zespołu⁷⁷. Klamra ta reprezentuje jednak bardzo rzadką odmianę. Można tylko przypuszczać, że jest to okaz młodszy niż faza LT C1⁷⁸, a nieliczne analogie – zresztą pochodzące ze stanowisk osadowych – są datowane na okres LT D, co oczywiście nie pozwala na uściślenie datowania zapinki⁷⁹. W każdym razie część badaczy podkreśla, że znane z ziem Polski i z Bornholmu stylistycznie późne warianty zapinek z kulkami (a za taki z pewnością należy też uznać wariant *Blanchs Hotel*), mogą mieć datowanie stosunkowo szerokie, obejmujące fazy LT C2–D1a chronologii kultury lateńskiej, co odpowiada późnemu odcinkowi fazy A₁ i początkowi fazy A₂⁸⁰. Podsumowując, obecnie najbardziej prawdopodobne wydaje się umieszczanie horyzontu omawianych zapinek w stadium A_{1b}, ale znikoma liczba znalezisk grobowych nie pozwala wykluczyć, iż czas ich użytkowania był nieco dłuższy, co w szczególności może dotyczyć okazu z Jarnic, odkrytego w znacznym oddaleniu od obszarów, z których można by go wywodzić (Ryc. 11).

Tu dotykamy równie trudnej kwestii związanej z ustaleniem rejonu – lub rejonów – produkcji zapinek wariantu *Blanchs Hotel* i zbliżonych. Na podobieństwa między niektórymi opisanymi tu zabytkami z ziem Polski i z Bornholmu już wcześniej zwracano uwagę w literaturze, przy czym te pierwsze były interpretowane jako wynik oddziaływań północnych, a często wręcz jako importy

konstrukcją E. Bokinić (2008, s. 57, zestaw. 9:1) ten ostatni jednak – w przeciwieństwie do znaleziska z Pruszcza Gdańskiego – ma mieć oba końce wygięte w tę samą stronę, która to cecha stała się podstawą dla wyróżnienia przez tę autorkę typu K1.Ia-1. Typ ten reprezentowany miał być przez oba wspomniane zabytki, bowiem E. Bokinić przyjęła za R. Wiloch, że okaz pruszczański jest analogiczny. W rzeczywistości zabytek z Pruszcza Gdańskiego należałoby uznać za zbliżony – ale nie identyczny – raczej do typu K1.Ib-1c (por. E. Bokinić 2008, s. 57–58, zestaw. 10:3). Jest to więc klamra o unikatowej formie i tym samym nie ma waleru precyzyjnego wyznacznika chronologicznego.

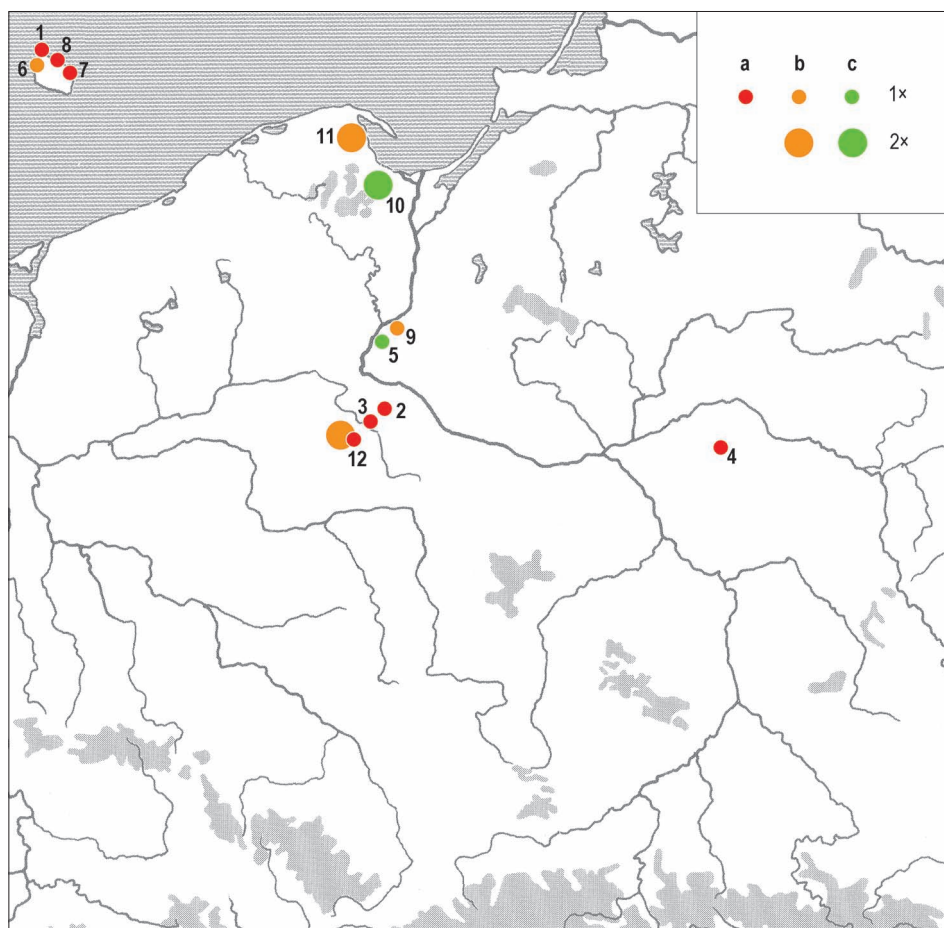
⁷⁶ I. Undset 1881, s. 81, tabl. XII:22.26.

⁷⁷ J. Kostrzewski 1919a, s. 27–28, 45–46, ryc. 12, 29; por. Kostrzewski, *Archiwum*, teka 33: *Wielkopolska. Okres lateński*, karta b.n.

⁷⁸ Wniosek taki można wyciągnąć stąd, iż klamry takie – choć sporadycznie spotykane na osadach (T. Bochnak 2014b, s. 196, ryc. 2:5) – nie są znane z cmentarzysk w tzw. bojskiej strefie kultury lateńskiej, gdzie groby zanikają przed fazą LT C2 (por. J. Bujna 2011).

⁷⁹ Por. T. Bochnak 2014a, s. 66–67, ryc. 24:3; 2014b, s. 196, 197, ryc. 2:4.

⁸⁰ A. Bieger 2003, s. 84–87, ryc. 46; por. M. Grygiel 2004, s. 52–53, przyp. 48.

Ryc. 11. Rozprzestrzenienie bimetallicznych zapinek z kulkami na kabłąku wariantu *Blanchs Hotel* (a) oraz form zbliżonych (b – bimetalliczne, c – wykonane w całości ze stopu miedzi): DK Blanchs Hotel (1), PL okol. Gąsek/Wierzbiczany (2), PL okol. Inowrocławia (3), PL Jarnice (4), PL Kałdus (5), DK Kulhøj (6), DK Mandhøj (7), DK Nørre Sandegård (8), PL Podwiesiek (9), PL Pruszcz Gdański (10), PL Rumia (11), PL Wszedzień (12). Oprac. graficzne: A. Maciałowicz

Fig. 11. Distribution range of bimetallic ball-brooches variant *Blanchs Hotel* (a) and approximate forms (b – bimetallic, c – copper alloy only): DK Blanchs Hotel (1), PL vicinity of Gąski/Wierzbiczany (2), PL vicinity of Inowrocław (3), PL Jarnice (4), PL Kałdus (5), DK Kulhøj (6), DK Mandhøj (7), DK Nørre Sandegård (8), PL Podwiesiek (9), PL Pruszcz Gdański (10), PL Rumia (11), PL Wszedzień (12). Graphic design: A. Maciałowicz

napływające z tego kierunku⁸¹. Przemawia za tym olbrzymia liczba zapinek z kulkami na kabłąku na Bornholmie, skąd znanych jest 101 okazów, w tym 73 bimetaliczne; nierzadko były one zdobione motywem krzyża (prostego lub ukośnego) albo „oczek” (niem. *Punktaugen*)⁸². A zatem, mimo iż egzemplarze wariantu *Blanchs Hotel* i formy zbliżone z ziem Polski przeważają liczebnie nad analogicznymi zabytkami z Bornholmu, należy uznać je za świadectwo bliskich związków z tą wyspą. Uprawnione wydaje się jednak przypuszczenie o ich miejscowej produkcji. Wskazywałby na to fakt, że tylko na południowym pobrzeżu Bałtyku, tj. w Pruszcze Gdańskim i w Kałdusie,

wystąpiły okazy wykonane w całości z brązu (Ryc. 10:5, 11:c)⁸³, a we Wszedniu egzemplarz o wyjątkowo bogatej dekoracji ozdobnika, nie znajdujący analogii w innych obszarach (Ryc. 10:3)⁸⁴. Warto w tym kontekście podkreślić, że cztery spośród wymienionych wyżej stanowisk z ziem Polski dostarczyły też innych zapinek o wyraźnych konotacjach bornholmskich. Chodzi tu o odkryte

⁸¹ Por. J. Kostrzewski 1919a, s. 28; T. Dąbrowska 1988, s. 194–195; E. Bokinić 2001, s. 45; 2008, s. 29; A. Bieger 2003, s. 41–42, 54; A. Michałowski 2008, s. 92.

⁸² A. Bieger 2003, s. 41, ryc. 28:B.

⁸³ Zapinki z kulkami na kabłąku wykonane w całości ze stopów miedzi są na Bornholmie stosunkowo nieliczne – wśród 101 fibul odnotowano tylko sześć takich okazów (por. wyżej).

⁸⁴ Co prawda wśród znalezisk północnoeuropejskich występują zapinki zdobione zarówno motywem ukośnego krzyża, jak i „oczek” (oba motywy niekiedy współwystępują), ale wyjątkowość okazu z Wszednia wynika z kompozycji tych wzorów, a także z obecności linii zygzakowatej na łączniku i tylnym niewielkim guzku (por. A. Bieger 2003, s. 54, tabl. 38:1.6 – tu motyw zdobniczy na „kulkach” okazu z Wszednia określono jako „gwiazdę”).

w Rumii, a szczególnie licznie w Podwiesku, żelazne zapinki z tzw. brązową koszulką na kabłąku (Ryc. 12:1.2)⁸⁵, a także o znane z Podwieska, Wszednia i Kałdusa zbliżone okazy o masywnym kabłąku, odlanym z brązu w całości wraz z pochewką (Ryc. 12:5–7)⁸⁶. Dobre odpowiedniki dla obu tych form można wskazać wśród znalezisk bornholmskich (Ryc. 12:3.4.8.9)⁸⁷, przy czym dalece niepełny stan publikacji materiałów utrudnia właściwą ocenę skali ich występowania na tej wyspie. O ile podobieństwo zapinek bimetalicznych z obu obszarów jest uderzające, to w odniesieniu do okazów o masywnych brązowych kabłąkach odlanych wraz z pochewką można wśród znalezisk z ziem Polski odnotować formy nie znajdujące analogii na wspomnianej wyspie (Ryc. 12:6.7). Uzasadnione wydaje się więc przypuszczenie, że przynajmniej niektóre z omawianych tu brązowych i bimetalicznych zapinek o konotacjach bornholmskich zostały wykonane w szeroko rozumianej strefie dolnowiślańskiej (łącznie z Kujawami), choć – szczególnie w wypadku okazów z kulkami na kabłąku – inspiracje docierające z Bornholmu wydają się bezsporne⁸⁸. Za obcą proveniencją części tych fibul zda-

⁸⁵ M. Pietrzak 1988, s. 44–45, tabl. LXIX/159:a,b – wbrew opisowi w publikacji drugi okaz z tego grobu też najpewniej reprezentuje zapinkę z tzw. brązową koszulką, która jednak uległa stopnieniu; E. Bokinić 2001, s. 37–44, ryc. 1:1–3.5–8, 6:6.7; 2008, s. 25–26 (odmiana Br-I), zestaw. 4:1.2.

⁸⁶ Zapinki te były zaopatrzone w żelazny lub – wyjątkowo – brązowy (Wszedzień) aparat sprężyny; por. J. Kostrzewski 1919a, s. 34; E. Bokinić 2001, s. 39–40, ryc. 1:4, 7:1; 2008, s. 25–26 (odmiana Br-II), zestaw. 3:1, 4:3.4, tabl. XXI/Kałdus:3, LXI:2 – tu brązowa zapinka z Kałdusa zaliczona jednak do form o tzw. stopniowatym kabłąku (niem. *Stufenfibeln*); A. Michałowski 2008, s. 92, ryc. 18:1; por. E. Nylén 1956, s. 409, przyp. 5, 414.

⁸⁷ E. Vedel 1872, s. 81, ryc. 122, 123; C. J. Becker 1990, s. 80–81, tabl. 29/1:1, 34/100:2 – surowiec zapinki z grobu 1 nie został wprawdzie podany w tekście, a na opublikowanej ilustracji nie ma zapisu „bronze” (pojawiającego się w takich wypadkach), co sugerowałoby zastosowanie żelaza, ale też takich zapisów brakuje przy innych zapinkach, z pewnością zaopatrzonych w brązowe kulki na kabłąku (C. J. Becker 1990, tabl. 35/125:1, 52/38:2). Informację o brązowym surowcu zarówno tej, jak i innych zapinek z cmentarzyska w Nørre Sandegård, nieopisanych bliżej w publikacji źródłowej, podaje A. Bieger (2003, s. 87, 140–141, kat. 145, 146), opierając się na autopsji zabytków. Należy jednak przypomnieć, że w pracy tej autorki zdarzają się pomyłki w określeniu surowca (por. przyp. 54).

⁸⁸ Natomiast kwestia bornholmskiej genezy żelaznych zapinek z tzw. brązową koszulką na kabłąku nie rysuje się tak jednoznacznie (E. Bokinić 2008, s. 238). Tradycyjne wiązanie jej z tą wyspą opiera się na złudnym przeświadczeniu o ich licznej tam obecności. Tymczasem, jak słusznie zauważa Ewa Bokinić, z literatury znane są jedynie dwa egzemplarze z cmentarzyska w Kanegård (Ryc. 12:3.4), których ilustracje były często reprodukowane (E. Vedel 1886, s. 81, ryc. 122, 123; E. Bokinić 2008, s. 26 – autorka wspomina pięć kolejnych, bliżej nieznanych zabytków z Bornholms Museum w Rønne). Być może bimetaliczne są też dwie zapinki z grobu 494 z Nørre Sandegård (C. J. Becker 1990, tabl. 45/494:1.2 – por. uwagi w przyp. 87). Tymczasem z obszaru

je się przemawiać obecność czerwonej emalii w zagłębieniach krzyży rytých na powierzchni „kulek” (Ryc. 10:2, może też 9:7). Warsztatów prowadzących wytwórczość emalierską można spodziewać się na Bornholmie, ponieważ samych tylko zapinek z kulkami na kabłąku zdobionych w ten sposób odkryto tu kilkanaście sztuk⁸⁹. Jeśli chodzi o północną Polskę, to ośrodki wykorzystujące tę technikę dekorowania przedmiotów brązowych funkcjonowały w tym czasie prawdopodobnie na obszarze nadodrzańskiej grupy kultury jastorfskiej, na co wskazują licznie tam spotykane naszyjniki z cylindrycznie zgrubiałymi zakończeniami (niem. *Bronzehalsringe mit verdickten Kolbenenden*)⁹⁰. Jak dotąd brak jest świadectw tej gałęzi rzemiosła w rejonie dolnej Wisły, ale omawiane dalej zabytki nieco komplikują ten obraz.

Trudność z dokładniejszą interpretacją kulturową zapinek wariantu *Blanchs Hotel* i form zbliżonych z ziem Polski wynika przede wszystkim z faktu, iż odkrywano je zwykle przypadkowo, bez zabytków towarzyszących. Jak już wspomniano, znaleziska z obiektów o znanym inwentarzu pochodzą wyłącznie z nekropoli kultury oksywskiej, ale zabytki odkrywane razem z tymi fibulami to albo przedmioty wyjątkowe, albo o niewielkiej wartości interpretacyjnej. Na powiązania z innymi obszarami – nie tylko z Północą! – może natomiast wskazywać inwentarz grobu 214 z Podwieska. O ile odkryte tu żelazne zapinki z tzw. brązową koszulką na kabłąku to forma spotykana zarówno na terenie kultury oksywskiej, jak i na Bornholmie⁹¹, to żelazne klamry trójczołowe są wyrazem oddziaływań nadodrzańskiej grupy kultury jastorfskiej, gdzie zresztą można też znaleźć pojedyncze zapinki z tzw. brązową koszulką⁹².

Zapinki wariantu *Blanchs Hotel* i formy zbliżone z Bornholmu to znaleziska luźne (Kulhøj), pochodzące z grobu, który nie dostarczył innych przedmiotów (Nørre Sandegård, grób 322), albo z zespołów, w których towarzyszyły im bliżej nieznane klamry pasa i naczynia (*Blanchs Hotel*, grób fc, Mandhøj, grób 122)⁹³. A zatem również w wypadku znalezisk z tej wyspy trudno jest wskazać ewentualne zabytki o obcej (w tym przypadku południowej) proveniencji, które towarzyszyłyby omawianym zapinkom w inwentarzach grobowych. Niemniej

kultury oksywskiej pochodzi co najmniej kilkanaście egzemplarzy tej odmiany (E. Bokinić 2008, s. 25).

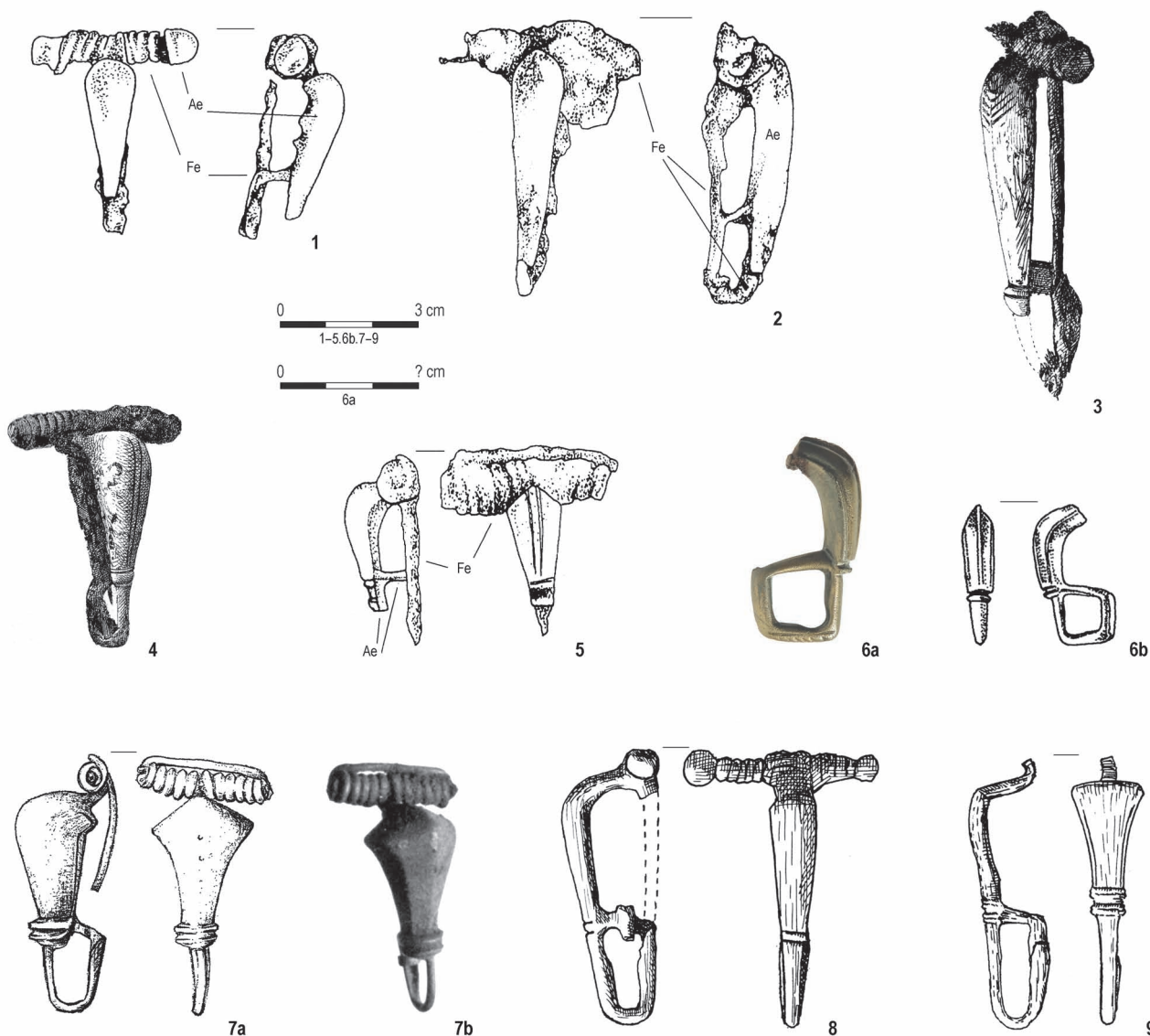
⁸⁹ A. Bieger 2003, s. 135–143, kat. 55, 56, 79, 93, 94, 128 (?), 138, 142, 166, 177, 179.

⁹⁰ J. Kostrzewski 1919a, s. 68–70, ryc. 53, 54; R. Wołgiewicz 1981b, s. 192, 196, ryc. 75, tabl. XXVII:25.34; H. Machajewski 2014, s. 277, ryc. 7.

⁹¹ Por. przyp. 88.

⁹² E. Bokinić 2005, s. 46, tabl. LXXVII/214:4.5; 2008, s. 26, 73–74.

⁹³ E. Vedel 1886, s. 327; A. Bieger 2003, s. 133, 139.

Ryc. 12. Żelazne zapinki z tzw. brązową koszulką (1–4) oraz zbliżone do nich okazy o masywnych kabłąkach w całości odlanych z brązu (5–9), z ziem Polski i z Bornholmu: PL Podwiesiek, groby 160 (1), 265 (2) i 216 (5), DK Kanegård, groby C. 73 (3) i C. 153 (4), PL Kałdus (6), PL Wszedzień, cmentarzysko I (7), DK Nørre Sandegård, groby I (8) i 100 (9).

Fig. 12. Iron brooches with a so-called bronze vest (1–4) and approximate specimens with a solid bow cast entirely of bronze (5–9) recovered in Poland and Bornholm: PL Podwiesiek, graves 160 (1), 265 (2) and 216 (5), DK Kanegård, graves C. 73 (3) and C. 153 (4), PL Kałdus (6), PL Wszedzień, cemetery I (7), DK Nørre Sandegård, graves I (8) and 100 (9).

Wg/After: E. Bokinić 2001 (1, 2, 5), 2008 (6), E. Vedel 1886 (3, 4), A. Michałowski 2008 (7a), D. Bohnsack 1938 (7b), C. J. Becker 1990 (8, 9)

z Bornholmu znane są m.in. typowe dla kultury oksywskiej klamry pasa⁹⁴.

W wypadku zabytku z Jarnic przeprowadzono analizę składu chemicznego jej brązowego ozdobnika (Tab. 1)⁹⁵. Do jego wykonania wykorzystano stop miedzi (79,18%) z dużą zawartością ołowiu (11,12%) i stosunkowo nie-

wielką ilością cyny (6,58%). Zbliżonymi – niekiedy bardzo – parametrami charakteryzują się stopy, których użyto do produkcji metalowych ozdób i elementów stroju odkrytych na cmentarzysku w Podwiesku. Przy czym, obok kilku klamer pasa i brązowych kółek, zwraca uwagę obecność w tej grupie także zapinek wszystkich omówionych wyżej odmian o konotacjach bornholmskich, a więc: z tzw. brązową koszulką, z brązowym masywnym kabłąkiem odlanym wraz z pochawką, a także fibuli zbliżonej do wariantu *Blanchs Hotel* (Tab. 1)⁹⁶. Podobny skład che-

⁹⁴ C. J. Becker 1993, s. 11–12, 14–15, ryc. 3:D.E.

⁹⁵ Analizy metodą skaningowej mikroskopii elektronowej z dyspersją energii (SEM-EDS) wykonali Pani Elżbieta Pawlicka i Pan dr. inż. Zdzisław Hensel z Laboratorium Bio- i Archeometrii PAN w Warszawie. Na temat metody badań i charakterystyki grup stopów miedzi zob. P. Gań 2015, s. 175, 179.

⁹⁶ Por. E. Bokinić 2005, aneks 4. Chodzi tu o zapinki z grobów/nr kat.: 160/9, 214/6, 265/4, 270/4, 414/4. Badania zabytków

miczny miał także stop, z którego wykonano naszyjnik koronowaty odkryty na osadzie kultury jastorfskiej w Izdebnie Kościelnym, pow. grodziski na zachodnim Mazowszu⁹⁷. Oczywiście należy pamiętać, że baza porównawcza jest tu bardzo skromna, a szczególnie dotkliwy jest brak takich analiz dla zabytków z Bornholmu. Niemniej zaobserwowane podobieństwa, szczególnie w odniesieniu do opisanych zapinek z Podwieska, wskazują, że przedmioty te zrobiono z surowców o porównywalnych parametrach, a więc być może są one przejawem podobnej tradycji odlewniczej⁹⁸.

z Podwieska prowadzone były również metodą spektrometrii rentgenowskiej, zatem ich wyniki są w pełni porównywalne z uzyskanymi dla zapinki z Jarnic.

⁹⁷ P. Gań, Z. Hensel 2016, tab. 1.

⁹⁸ Charakterystyka tych stopów różni się wyraźnie od składu stopów zidentyfikowanych dla większej serii zabytków z cmentarzyska w Czarnówku, pow. łębski (P. Gań 2015), ale także mniej licznych analiz zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego

Podsumowując, wydaje się, że w szeroko rozumianym rejonie dolnej Wisły operowali rzemieślnicy wytwarzający elementy stroju zgodnie z północnoeuropejską stylistyką i technologią metalurgiczną (zapinki brązowe lub bimetaliczne). Zjawisko to można łączyć z ukształtowaniem się w początkach młodszego okresu przedrzymskiego trójkąta ścisłych powiązań między rejonem dolnej Odry (grupa nadodrzańska kultury jastorfskiej), dolnej Wisły (kultura oksywska) oraz Bornholmem. W literaturze przedmiotu tym wzajemnym relacjom poświęcono już wiele miejsca, analizując m.in. rozprzestrzenienie poszczególnych rodzajów żelaznych klamer do pasa, ale

i z okresu wpływów rzymskich, pochodzących zarówno z Podwieska, jak i innych cmentarzysk (por. np. A. Cofa-Broniewska, J. Bednarczyk 1998, aneks 6; M. Pietrzak 1998, s. 76–78; K. Czarnicka 2007, s. 128–130 – składem bardzo podobnym do zabytku z Jarnic charakteryzuje się jedna z ozdób typu *Knotenring* z grobu 241 z Oblina, datowanego jednak na czasy dużo późniejsze, bo fazy A₃–B₁).

Tab. 1. Analizy składu chemicznego wybranych zapinek ze stopów miedzi z Jarnic (wariant *Blanchs Hotel*) i z Podwieska (groby 160, 265 i 270 – z tzw. brązową koszulką; grób 214 – zbliż. do wariantu *Blanchs Hotel*; grób 414 – z masywnym brązowym kabłąkiem).

Jarnice: analiza wykonana przez E. Pawlicką i dr. inż. Z. Hensla (zob. przyp. 95); Podwiesk: wg E. Bokinieca 2005

Table 1. Chemical composition of selected copper alloy brooches from Jarnice (variant *Blanchs Hotel*) and Podwiesk (graves 160, 265 and 270 – with a so-called bronze vest; grave 214 – approximate to variant *Blanchs Hotel*; grave 414 – with a heavy bronze bow).

Jarnice: analysis made by E. Pawlicka and Eng. Z. Hensel PhD (see note 95); Podwiesk: after E. Bokinieca 2005

	Jarnice LZ	Podwiesk 160 (kat. 9)	Podwiesk 214 (nr kat. 6)	Podwiesk 265 (kat. 4)	Podwiesk 270 (kat. 4)	Podwiesk 414 (kat. 4)
Cu	79,18	81,41	71,68	81,44	75,89	81,55
Al	0,11	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Si	0,00	0,39	0,00	0,40	0,36	0,43
Ti	0,00	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
Cr	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Mn	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,00
Fe	0,89	0,24	2,64	0,40	5,28	1,70
Ni	0,23	0,12	0,46	0,32	0,24	0,29
Zn	0,00	0,91	0,96	0,37	0,95	0,71
As	0,95	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ag	0,04	0,22	0,00	0,19	0,03	0,00
Sn	6,58	4,68	5,96	6,82	5,16	6,00
Sb	0,74	0,71	0,00	0,42	0,00	0,00
Pb	11,12	11,24	18,57	9,65	12,03	9,32
Au	0,16	0,00	b.d.	0,00	b.d.	b.d.
S	0,00	0,00	b.d.	0,00	b.d.	b.d.
Σ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

także niektórych z omówionych tu form zapinek⁹⁹. Bardziej zaskakujące może być natomiast włączenie do tej strefy Kujaw, postrzeganych zwykle przez pryzmat źródeł kultury przeworskiej. *De facto* jednak w regionie tym można znaleźć ślady bardzo różnych tradycji kulturowych, co wynika m.in. z krzyżujących się tu szlaków komunikacyjnych na osi Północ-Południe i Wschód-Zachód. Istotny wpływ na oblicze kulturowe obszaru szeroko rozumianej dolnej Wisły miało też z pewnością pojawienie się jeszcze w starszym okresie przedrzymskim na Kujawach, a do pewnego stopnia także na ziemi chełmińskiej i w rejonie Zatoki Gdańskiej, ludności tzw. kultury jastorfskiej na Niziu Polskim¹⁰⁰. Tradycje tego ugrupowania wywodzić można z terenów północnych Niemiec i Jutlandii, a zatem bliskość kulturowa, a w domniemaniu też brak bariery komunikacyjnej tych społeczności ze światem jastorfskim i szerzej – północnoeuropejskim, mogły ułatwić nawiązywanie bliskich wzajemnych relacji. Niezbędnym elementem była tu oczywiście mobilność niewielkich grup ludzkich lub pojedynczych osób, co mogło skutkować pojawieniem się na ziemiach Polski nielicznych (?) rzemieślników dysponujących umiejętnościami i dostępem do surowca do produkcji m.in. wspomnianych brązowych i bimetalicznych zapinek.

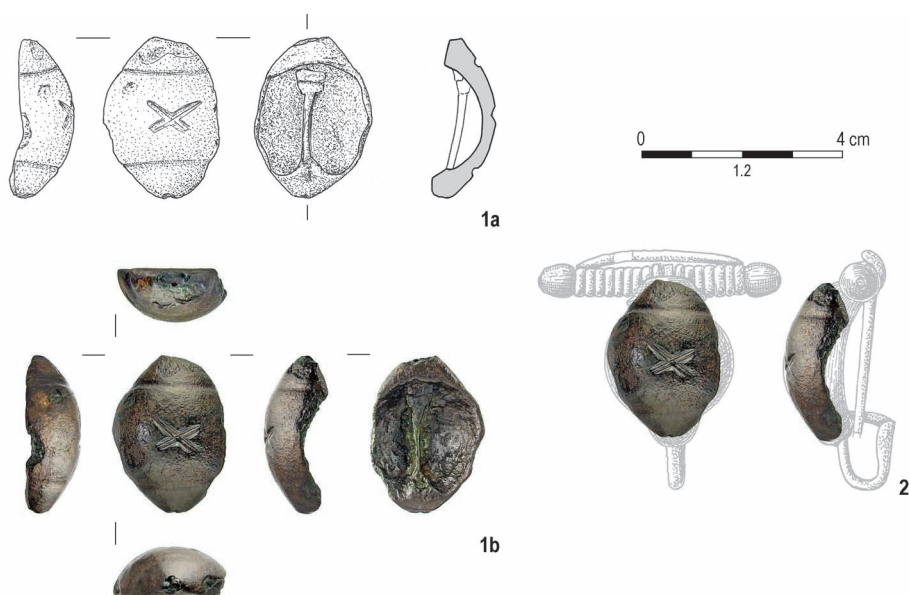
⁹⁹ J. Kostrzewski 1919a, s. 226–227, 229–230; R. Wołągiewicz 1979, s. 37, 47, 48–49, ryc. 9–12; 1981a, s. 158; E. Bokinić 2008, s. 235–239.

¹⁰⁰ M. Grygiel 2004; 2015; A. Maciałowicz 2011.

Okaz wariantu *Blanchs Hotel* z Jarnic można więc postrzegać jako import pochodzący nie tyle bezpośrednio z Bornholmu, co z obszarów położonych nad dolną Wisłą (Kujawy, ziemia chełmińska, rejon Zatoki Gdańskiej). Przedstawiona interpretacja pozwala w pewien sposób łączyć ten zabytek z obecnością ceramiki o stylistyce tzw. kultury jastorfskiej na Niziu Polskim na stan. 1 i 23 w tej miejscowości (Ryc. 3:2–6).

Wyjątkowym zabytkiem, który doskonale wpisuje się w poruszane tu zagadnienia, jest fragment brązowej zapinki ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (Ryc. 13:1). Został on odkryty luźno w pierwszej dekadzie XXI wieku, w bliżej nieznanym miejscu „nad Liwcem/Bugiem”¹⁰¹, a więc w tej samej części Polski, co omówiona wyżej zapinka z Jarnic. Zabytek składa się z hemisferycznego (czyli: pustego w środku), nieco wydłużonego ozdobnika, odlanego ze stopu miedzi, z zachowanym wewnątrz brązowym drutem kabłąka. Oba końce ozdobnika wydzielone są za pomocą delikatnego żłobka, a na szczycie wypukłości znajduje się, wyryty nieco asymetrycznie, ukośny krzyż. Ślady widoczne u obu zakończeń ozdobnika oraz lepiej zachowane analogie gotlandzkie pozwalają stwierdzić, że pierwotnie był on nadlany na kabłąk i zakończenie odgiętej nóżki zapinki (Ryc. 13:2). Długość ozdobnika wynosi 32 mm, zachowana szerokość 22 mm, zaś wysokość 11 mm.

¹⁰¹ Zabytek został przekazany do PMA przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w 2017 roku (dec. nr 1159/2017).

Ryc. 13. Fragment brązowej zapinki typu gotlandzkiego „znad Liwca/Bugu” (1) oraz rekonstrukcja jej kształtu na podstawie zapinki z Vallhagar (2).

Fig. 13. Fragment of a bronze brooch type Gotland recovered “on the Liwiec/Bug Rivers” (1), its shape reconstructed basing on the brooch find from Vallhagar (2).

Rys./Drawing: A. Potoczny (1a), J. Andrzejowski (after: E. Nylén 1955) (2). Fot./Photo: A. Maciałowicz (1b)

Zabytek ten reprezentuje formę typową dla Gotlandii, którą Erik Nylén określił mianem „żelaznych zapinek z długą, prawdziwą sprężyną i dużym ozdobnikiem odlanym na kabłąku”¹⁰², a którą dla uproszczenia będziemy dalej nazywać typem gotlandzkim. Szwedzki badacz wyróżnił dwie podstawowe odmiany: pierwsza charakteryzuje się zbliżonym do kolistego zarysem brązowej dekoracji na kabłąku, zwykle z mniej lub bardziej wyodrębnionym plastycznym występow od strony główki i nóżki, druga („gruszkowata”) – wydłużonym kształtem, niekiedy silnie przewężonym ku końcowi.

W obu wypadkach aplikacje są puste w środku, choć wśród drugiej odmiany występują też okazy o pełnym odlewie ozdobnika (a więc lite), które bardzo przypominają znane z Bornholmu i ziem Polski zapinki z tzw. brązową koszulką (por. Ryc. 12:1–4)¹⁰³. Znaleźisko „znad Liwca/Bugu” należy do pierwszej z odmian, a najlepsze dlań analogie pochodzą z cmentarzyska Vallhagar M, Fröjel socken (Ryc. 14)¹⁰⁴. Istotna różnica polega na tym, że nasza zapinka wykonana jest w całości ze stopu miedzi, podczas gdy okazy z Gotlandii są bez wyjątku bimetaliczne – ich kabłąki i sprężyny uformowane są z żelaznego drutu (ponadto niekiedy na końcach sprężyny znajdują się brązowe guzki). Drugą ważną cechą wyróżniającą fibulę „znad Liwca/Bugu” jest obecność rytego krzyża. Egzemplarze gotlandzkie o zaokrąglonych ozdobnikach nie mają zdobień; ornamenty pojawiają się wyłącznie na odmianie z wydłużoną aplikacją brązową, ale reprezentują inne wzory, sporadycznie ze śladami czerwonej emalii¹⁰⁵. Ponadto wyodrębnienie obustronnych występow ma w wypadku analizowanego tu zabytku dużo bardziej subtelny charakter, ponieważ ich obecność jest jedynie zasygnalizowana delikatnymi żłobkami.

W swojej monografii młodszego okresu przedrzym-skiego na Gotlandii E. Nylén przytoczył informację o 22 lub 24 bimetalicznych zapinkach „z dużym ozdobnikiem odlanym na kabłąku”, nie precyzując jednak, ile z nich reprezentuje którą z odmian, a nie wszystkie znaleziska zostały zilustrowane. Uwzględniając także późniejszą publikację tego autora, można wskazać co najmniej 16 gotlandzkich okazów o mniej lub bardziej kolistym zarysie ozdobnika¹⁰⁶. Nylén zwrócił uwagę na duże podo-

bieństwo obu odmian zapinek gotlandzkich do znalezisk z Bornholmu, uznając te ostatnie za źródło inspiracji dla miejscowych wytwórców¹⁰⁷.

Na Bornholmie istotnie występują przede wszystkim zapinki podobne do pierwszej z odmian typu gotlandzkiego, a w pewnym stopniu też do znaleziska „znad Liwca/Bugu”. Są to okazy o żelaznym kabłąku, na który nadany był brązowy ozdobnik (skrywający też zakończenie odgiętej nóżki), zwieńczony od strony przedniej i tylnej niewielkim – zwykle kulistym – guzkiem; w wypadku lepiej zachowanych okazów można stwierdzić obecność długiej żelaznej sprężyny, na której końcach znajdują się brązowe guzki (Ryc. 15). Zabytki te, niestety, nie doczekały się zbiorczego opracowania i znane są głównie z rozproszonych wzmianek, przeważnie XIX-wiecznych; ich ilustracje były często powielane w kolejnych publikacjach.

Obecnie można wskazać 12 pochodzących z Bornholmu okazów zbliżonych do pierwszej odmiany typu gotlandzkiego: 1. Himmelshøj, Ibsker sogn, grób 114: 1 egz. o bliżej nieznanym kształcie, ale porównany przez E. Vedela do okazu z Markehøi (por. nr 6)¹⁰⁸; 2.3. Kanegård, Knudsker sogn, grób A. 22: 2 egz. zdobione motywem ukośnego krzyża (w jednym wypadku wzór ujęty w obwiednię; Ryc. 15:7.8)¹⁰⁹; 4. Kanegård, grób C. 31: 1 egz. zdobiony zatartym motywem czworokąta o wklęsłych bokach (?) (Ryc. 15:9)¹¹⁰; 5. Kanegård, grób C. 138: 1 egz. zdobiony motywem zbliżonym do litery Y oraz „oczka-mi” (Ryc. 15:10)¹¹¹; 6. Markehøi, Vestermarie sogn, znal. luźne z cmentarzyska: 1 egz. zdobiony motywem ukośnego krzyża, zbliżonego do czworokąta o wklęsłych bokach (Ryc. 15:11)¹¹²; 7. Nørre Sandegård, Østerlarsker sogn, grób 555: 1 egz. zdobiony motywem ukośnego krzyża i „oczek” (Ryc. 15:1)¹¹³; 8. Snogebæk, Poulsker sogn, znal. luźne z ok. 1950 roku: 1 egz. bez zdobień (Ryc. 15:2)¹¹⁴; 9. Snogebæk, znal. luźne z 1974 roku:

Szwecji kontynentalnej, zwykle jednak ich ozdobniki bardzo różnią się od pierwszej odmiany typu gotlandzkiego, a więc również od znaleziska „znad Liwca/Bugu”, w związku z czym nie zostały tu uwzględnione (por. E. Nylén 1956, s. 411–413, ryc. 305).

¹⁰⁷ E. Nylén 1956, s. 406–410.

¹⁰⁸ E. Vedel 1886, s. 325.

¹⁰⁹ E. Vedel 1870, s. 22, 83, tabl. 8:9; 1886, s. 81, 312, ryc. 120; 1897, s. VII, ryc. 24 (tu i w dalej cytowanych pracach zilustrowano drugą zapinkę z tego grobu); S. Müller 1895, s. 6–7, ryc. 32; K. A. Larsen 1950, ryc. 2:11.

¹¹⁰ E. Vedel 1870, s. 22, 87; O. Klindt-Jensen 1953, s. 57, 88, ryc. 36:c.

¹¹¹ E. Vedel 1872, s. 39, tabl. 5:5; 1886, ryc. 119; I. Undset 1881, ryc. 89; K. A. Larsen 1950, ryc. 2:12.

¹¹² E. Vedel 1870, s. 22, 89, tabl. 8:10; 1873, tabl. 5:3; 1886, s. 303, ryc. 118; I. Undset 1881, ryc. 90.

¹¹³ C. J. Becker 1990, s. 80, ryc. 28, tabl. 48:555.

¹¹⁴ Niepubl. zabytek w zbiorach Bornholms Museum w Rønne (inw. BMR 3423×2410). W tym miejscu chcielibyśmy podziękować Panu Finnowi Ole Nielsenowi, dyrektorowi tej placówki, za

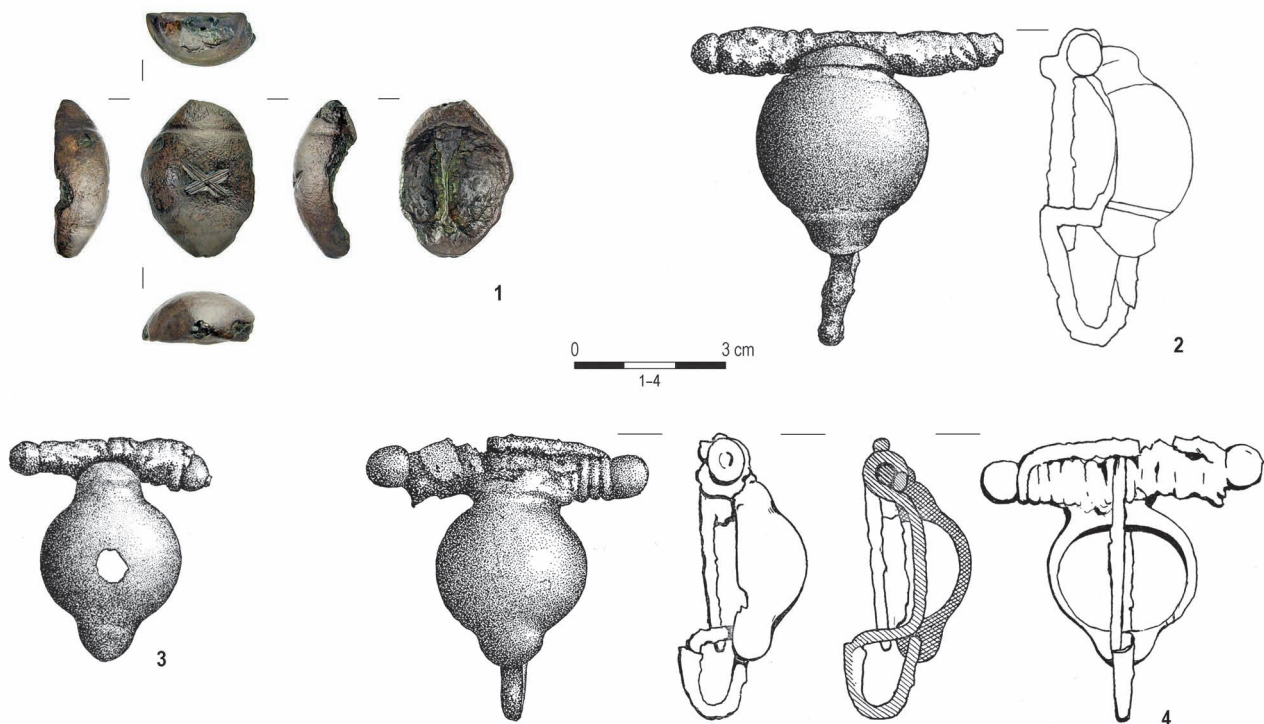
¹⁰² E. Nylén 1955, s. 296–297, ryc. 108, 109; 1956, s. 404–406, ryc. 274, 275.

¹⁰³ E. Nylén 1956, s. 405, 406, ryc. 275:5.

¹⁰⁴ Por. znaleziska z grobów 30, 33 i 43 (E. Nylén 1955, s. 410, 413, 422–423, ryc. 124, 149:2.6, 152:1.3, 158:3.7; 1956, s. 204, 209, 217, ryc. 160:1.2, 163:1.2, 169:1.3).

¹⁰⁵ E. Nylén 1956, s. 405, ryc. 275:4.6.7.

¹⁰⁶ E. Nylén 1956, s. 404, tab., tabl. 2, 3 (z zestawień tabelarycznych wynika, że łączna liczba zapinek typu gotlandzkiego wynosi 26, w tym trzy niepewne), ryc. 64:1, 160:1.2, 161:1.2, 163:1.2, 165:2.3, 169:1.2, 275:1–3; 1962, s. 268, ryc. 7:47. Podobne, choć nie identyczne, bimetaliczne zapinki są też znajdowane na terenie

Ryc. 14. Brązowa (1) i bimetaliczne (2–4) zapinki typu gotlandzkiego: PL „znad Liwca/Bugu” (1), S Vallhagar M, groby 30 (2), 33 (3) i 43 (4). Wg: E. Nylén 1956 (2–4). Fot.: A. Maciałowicz (1)

Fig. 14. Bronze (1) and bimetallic (2–4) brooches type Gotland: PL “on the Liwiec/Bug Rivers” (1), S Vallhagar M, graves 30 (2), 33 (3) and 43 (4). After: E. Nylén 1956 (2–4). Photo: A. Maciałowicz (1)

1 egz. bez zdobień (Ryc. 15:3)¹¹⁵; 10. Store Bjerregård, Vestermarie sogn, znal. luźne z cmentarzyska z 1896 r.: 1 egz. zdobiony parą poprzecznych żłobków na każdym z płaskich guzków u obu końców ozdobnika (Ryc. 15:4)¹¹⁶; 11. Store Bjerregård, znal. z cmentarzyska: 1 egz. zdobiony motywem ukośnego krzyża z dodatkowym, piątym „ramieniem” (Ryc. 15:5)¹¹⁷; 12. Store Bjerregård, znal. z cmentarzyska: 1 egz. bez zdobień (Ryc. 15:6)¹¹⁸.

Oczywiście bez przeprowadzenia szczegółowej kwerendy zarówno w Bornholms Museum w Rønne, jak i Nationalmuseet w Kopenhadze, należy uznać tę liczbę znalezisk za najmniejszą możliwą. Zarówno dokumentacja fotograficzna zabytków z Bornholms Museum (Ryc. 15:3–6), jak i niektóre publikowane opisy wska-

zują, że u większości egzemplarzy ozdobnik ma formę mniej lub bardziej hemisferyczną (wklęsłą od spodu), a w jej obrębie widoczny jest żelazny rdzeń kabłąka¹¹⁹, przynajmniej jeden okaz (nr 8: Snogebæk) ma jednakże lity ozdobnik (Ryc. 15:2). Plastikne guzki z obu stron ozdobników tych zapinek są mniej lub bardziej kuliste i tylko jedna z zapinek ze Store Bjerregård (nr 10) charakteryzuje się obecnością bardziej spłaszczonych występów, wyjątkowo też dekorowanych parą poprzecznych nacięć (Ryc. 15:4). Na hemisferycznym ozdobniku często pojawiają się natomiast zdobienia ryte (jak dotąd bez śladów emalii) w postaci rozmaicie odwzorowanych motywów ukośnego krzyża i zbliżonych (Ryc. 15:1.5.7–11), czytelna jest także wspomniana wyżej stylistyczna bliskość takiej dekoracji z ornamentem w postaci czworokąta o wklęsłych bokach (Ryc. 15:7.9.11). W dwóch wypadkach wzór kreskowy uzupełniony jest motywem „oczek” (Ryc. 15:1.10).

Zaprezentowane zapinki, pomimo czytelnych podobieństw do pierwszej z odmian typu gotlandzkiego, różnią się od niej kształtem ozdobnika, który jest zwykle regularnie kolisty, ale nieco mniejszy i słabiej wysklepiony,

życzliwą zgodę na wykorzystanie w niniejszym artykule informacji i ilustracji zabytków ze zbiorów Bornholms Museum, a Panu René Laursenowi za wykonanie zdjęć i opisów tych zapinek.

¹¹⁵ Niepubl. zabytek w zbiorach Bornholms Museum (inw. BMR 1292×2).

¹¹⁶ Niepubl. zabytek w zbiorach Bornholms Museum (inw. BMR 3423×920).

¹¹⁷ Niepubl. zabytek w zbiorach Bornholms Museum (inw. BMR 3423×939). Por. wzmianki E. Nylén a (1955, s. 336, 430, przyp. 80; 1956, s. 409, przyp. 1 – tu błędnie jako St. Bjerregård).

¹¹⁸ Niepubl. zabytek w zbiorach Bornholms Museum (inw. BMR 3243×946).

¹¹⁹ E. Vedel 1870, s. 22; 1872, s. 29 przyp.; I. Undset 1881, s. 349; S. Müller 1895, s. 6–7; O. Klindt-Jensen 1953, s. 57; E. Nylén 1955, s. 336; A. Bieger 2003, s. 29.

Ryc. 15. Bimetaliczne zapinki typu bornholmskiego, wariantu *Nørre Sandegård*: DK Nørre Sandegård, grób 555 (1), DK Snogebæk, znal. luźne z ok. 1950 r. (2) oraz z 1974 r. (3), DK Store Bjerdegård, znal. z cmentarzyska z 1896 r. (4) oraz bez daty znalezienia (5, 6), DK Kanegård, groby A.22 (7, 8), C.31 (9) i C.138 (10), DK Markehøi (11).

Fig. 15. Bimetallic brooches type *Bornholm*, variant *Nørre Sandegård*: DK Nørre Sandegård, grave 555 (1), DK Snogebæk, stray finds from ca. 1950 (2) and from 1974 (3), DK Store Bjerdegård, find from cemetery from 1896 (4) and undated finds (5, 6), DK Kanegård, graves A.22 (7, 8), C.31 (9) and C.138 (10), DK Markehøi (11).

Wg/After: C. J. Becker 1990 (1), E. Vedel 1886 (7, 10, 11), S. Müller 1895 (8), O. Klindt-Jensen 1953 (9).

Photo: R. Laursen, Bornholms Museum (2–6)

Ryc. 16. Zapinki zbliżone do wariantu *Nørre Sandegård* z Fionii i z południowej Szwecji: DK Vester Kærby (1), S Tjärby, grób 56 (2). 1 – stop miedzi, 2 – stop miedzi i żelazo.
 Fig. 16. Brooches approximate to variant *Nørre Sandegård* from Funen and southern Sweden: DK Vester Kærby (1), S Tjärby, grave 56 (2). 1 – copper alloy, 2 – copper alloy and iron.
 Fot./Photo: Odense Bys Museer (1). Wg/After: P. Wranning 2015 (2)

a może być też bardziej masywny (niekiedy wręcz lity); inaczej wyglądają też oba występy, zwykle o formie zbliżonej do kulistych guzów. Zdecydowanie odmienną cechą jest, dość częste, ornamentowanie powierzchni ozdobiaków, przy czym zarówno stylistyka zapinek bornholmskich, jak i wykorzystywane motywy zdobnicze nawiązują wyraźnie do zapinek z kulkami na kabłąku (por. wyżej). Znaleźiska te stanowią więc homogeniczną grupę, którą na podstawie opisanych cech będziemy tu określać mianem typu bornholmskiego. W jego ramach mieszczą się zapinki o bimetalicznej konstrukcji, dla których – od najlepiej zachowanego z dotychczas publikowanych znaleźisk – można zaproponować nazwę wariantu *Nørre Sandegård*. Wszystkie opisane wyżej zapinki z Bornholmu spełniają definicję tego wariantu, niemniej jego wyróżnienie pozwala na lepsze przeanalizowanie zabytków, które omawiać będziemy niżej. Z innych rejonów Skandynawii można wskazać dwa okazy stylistycznie nawiązujące do zapinek typu bornholmskiego. Jednym z nich jest zapinka odkryta na terenie ważnego ośrodka z późnych odcinków epoki żelaza w Vester Kærby na Fionii, która różni się odeń konstrukcją i surowcem (Ryc. 16:1)¹²⁰. Jest ona wykonana w całości ze stopu miedzi, a nieznacznie tylko wypukła kolista, niezdobiona tarczka stanowi *de facto* kabłąk zapinki (a zatem nie jest to ozdobiak nadlany na drut kabłąka), brakuje też tylnego występu przy tarczce. Ponadto pierwotnie miała ona zapewne zawiąsową konstrukcję mocowania igły, na co wskazuje obecność przy główce „uszka” do przeprowadzenia ośki i brak

choćby zaczątku sprężyny. Drugim okazem nawiązującym do zapinek typu bornholmskiego jest zachowany tylko we fragmentach bimetaliczny egzemplarz z grobu 56 z Tjärby, na południu prow. Halland w południowo-zachodniej Szwecji (Ryc. 16:2)¹²¹. Różni się on od typu bornholmskiego tym, że ozdobiak ma postać nieznacznie tylko wypukłej kolistej tarczki, spojonej od spodu z drugą, płaską tarczką (czyli jest „zamknięty”); prawdopodobnie brak było również występow z obu stron tarczki (aczkolwiek opublikowane zdjęcia nie pozwalają stwierdzić tego z całą pewnością, a zabytek jest silnie zniszczony). Ponadto wyjątkowy jest też ornament na szczycie ozdobiaka, składający się wyłącznie z motywu wybitych „oczek”.

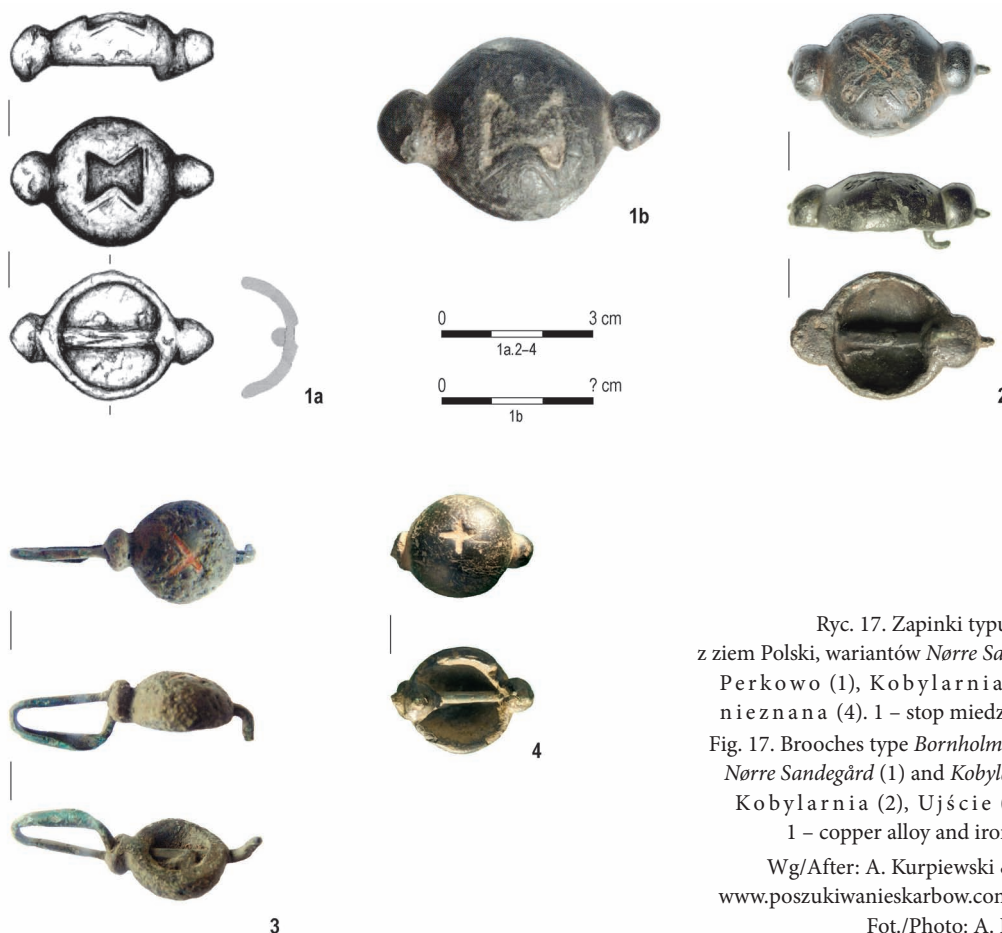
Szereg zapinek bardzo podobnych do okazów z Bornholmu odkryto w ostatnich latach także na terenie Polski. Niestety, są to w większości znaleźiska przypadkowe, o nieznanym kontekście, a czasem wręcz lokalizacji, a tylko jedno z nich pochodzi z badań archeologicznych. Mowa tu o fragmencie bimetalicznej zapinki z osady w Perkowie, pow. inowrocławski, na Kujawach (Ryc. 17:1)¹²². Na szczycie brązowego ozdobiaka znajduje się zagłębienie w kształcie czworokąta o wklęsłych bokach, w delikatnie rytej, częściowo zatartej obwiedni. Zapinka ta, zarówno pod względem konstrukcji, stylistyki i ornamentu, reprezentuje wariant *Nørre Sandegård* i znajduje świetne odpowiedniki na Bornholmie (Ryc. 15:7.9.11).

Kolejny okaz został odkryty przypadkowo w rejonie miejscowości Kobyłarnia, pow. międzychodzki, nad dolną

¹²⁰ M. B. Henriksen 2016, s. 22, ryc. 11. Dodatkowe informacje i życzliwą zgodę na opublikowanie zdjęć tego zabytku zawdzięczamy Panu Mogensowi Bo Henriksenowi z Odense Bys Museer, za co chcielibyśmy w tym miejscu podziękować.

¹²¹ P. Wranning 2015, s. 70–71, ryc. 12.

¹²² A. Kurpiewski, W. Rakoczy 2015, s. 16 nr 87, 38, tabl. 18:87, 43:87 – w publikacji źródłowej zapinka ta określona jest niebytnie trafnie mianem *gotlandzkiej*.

Ryc. 17. Zapinki typu bornholmskiego z ziem Polski, wariantów *Nørre Sandegård* (1) i *Kobylarnia* (2–4): Perkowo (1), Kobylarnia (2), Ujście (3), miejsc. nieznana (4). 1 – stop miedzi i żelazo, 2–4 – stop miedzi.

Fig. 17. Brooches type *Bornholm* recovered in Poland, variants *Nørre Sandegård* (1) and *Kobylarnia* (2–4): Perkowo (1), Kobylarnia (2), Ujście (3), site unknown (4).

1 – copper alloy and iron, 2–4 – copper alloy.

Wg/After: A. Kurpiewski & W. Rakoczy 2015 (1), www.pozukiwanieskarbow.com (3), <http://odkrywca.pl> (4).

Fot./Photo: A. Paczesny (2)

Wartą (Ryc. 17:2)¹²³. Fibula, pierwotnie wykonana w całości ze stopu miedzi, zachowana jest tylko fragmentarycznie. Hemisferyczny brązowy ozdobnik, zwieńczony z obu stron kulistymi guzkami, nadłany był na zachowany w jego obrębie drut kabłąka i zakończenie odgiętej nóżki (widoczny jest zaczątek i zakończenie drutu tworzącego ramkę pochewki). Na powierzchni ozdobnika wyryto ukośny krzyż w obwiedni, u zakończeń każdego z ramion wybito „oczko”; we wnętrzu krzyża czytelne są resztki czerwonej emalii. Obecne wymiary zabytku wynoszą: długość 40 mm, szerokość 35 mm, wysokość 8 mm. Kolejne dwie zapinki pochodzą z okolic Ujścia nad Notecią, pow. pilski (Ryc. 17:3) oraz z nieznanej miejscowości (Ryc. 17:4)¹²⁴. Oba zabytki były pierwotnie wykonane w całości ze stopów miedzi, przy czym pierwszy

z nich ma jeszcze w pełni zachowaną nóżkę i główkę kabłąka (brakuje sprężyny z igłą), a drugi reprezentowany jest wyłącznie przez ozdobnik nadłany na zachowany w jego obrębie drut kabłąka. Ozdobniki obu zapinek mają kształt hemisferycznej, a więc pustej w środku, wypukłości, ale pierwszy z nich jest wyraźnie bardziej masywny, zaopatrzone jest też w tylko jeden kulisty guzek, znajdujący się przy przejściu w nóżkę. Zabytek z Ujścia dekorowany jest rytym ukośnego krzyża, wypełnionego czerwoną emalią. Z kolei znalezisko z miejscowości nieznanej ma ornament ryty w postaci krzyża prostego, bez widocznych śladów emalii. Wszystkie trzy ostatnio wymienione zapinki, mimo iż stylistycznie odpowiadają wariantowi *Nørre Sandegård*, różnią się od niego brązowym surowcem, z którego wykonano kabłąk (zapewne wraz ze sprężyną). Dlatego też tę grupę ozdób można określić jako wariant *Kobylarnia* typu bornholmskiego.

Chronologia omówionych tu zabytków z Gotlandii i Bornholmu oparta jest o małą liczbę zespołów grobowych, niemniej odnoszona jest do czasów bezpośrednio poprzedzających pojawienie się zapinek typu K¹²⁵. Niestety,

¹²³ Niepubl. zabytek przechowywany w Muzeum Regionalnym w Międzychodzie (Oddział Biblioteki Publicznej im. Jana Daniela Janockiego; inw. MRM/H/543). Informacje na jego temat oraz fotografie zawdzięczamy uprzejmości Pana Artura Paczesnego. Dyrekcji Muzeum dziękujemy za zgodę na opublikowanie znaleziska.

¹²⁴ Oba zabytki to odkrycia przypadkowe znane wyłącznie z Internetu (<http://www.pozukiwanieskarbow.com/forum/viewtopic.php?f=29&t=153923>; <http://odkrywca.pl/leb-szpili-,694273.html> [dostęp 19.10.2017]).

¹²⁵ E. Nylén 1955, s. 317–318, ryc. 122; 1956, s. 374–375, 397, 410–411, ryc. 273; C. J. Becker 1990, s. 80–81, 83.

żadne ze znalezisk z ziem Polski nie dostarczyło podstaw do niezależnego datowania tych ozdób na południowym побереżu Bałtyku. Przekładając datowania skandynawskie na grunt polski, czas użytkowania tych fibul można synchronizować z młodszym odcinkiem fazy A₁, być może też z początkami fazy A₂¹²⁶. Generalnie więc zabytki te mieszczą się w tym samym lub bardzo zbliżonym horyzoncie, co omówione wyżej odmiany zapinek z kulkami na kabłąku. Wszystkie one wykazują czytelne zbieżności w technice wykonania, stylistyce, detalach ornamentyki oraz kręgu powiązań, którego są efektem, dlatego też interpretacja zapinek typu bornholmskiego i pierwszej odmiany typu gotlandzkiego zostanie przedstawiona w nawiązaniu do ustaleń poczynionych odnośnie do wariantu *Blanchs Hotel* i form zbliżonych.

Interesujące jest rozprzestrzenienie zapinek typu gotlandzkiego i bornholmskiego (oraz zbliżonych) poza oboma macierzystymi wyspami (Ryc. 18). Pojedynczy okaz wariantu *Nørre Sandegård* znany z Kujaw dobrze wpisuje się w obraz rozprzestrzenienia zapinek z kulkami na kabłąku (por. Ryc. 11). Natomiast występowanie zapinek „bornholmskich” wariantu *Kobylarnia* wyłącznie na ziemiach Polski wskazuje, że najprawdopodobniej mamy do czynienia z ich miejscową produkcją. Co prawda tylko w wypadku dwóch okazów znana jest ich lokalizacja, ale obecność tych fibul na stosunkowo niewielkim obszarze nad dolną Wartą i środkową Notecią nakazuje doszukiwać się ośrodków je wytwarzających gdzieś w północnej Wielkopolsce. Jest to o tyle znaczące, że w obu tych wypadkach mamy do czynienia z zapinkami zdobionymi czerwoną emalią, a zatem należałoby przyjąć, że rzemieślnicy, którzy opanowali tę umiejętność, operowali też w tej części Polski.

Wcześniej wskazywaliśmy na brak tego rodzaju świadectw poza rejonem położonym nad dolną Odrą. Warto jednak zauważyć, że okolice Kobylarni i Ujścia znajdowały się w młodszym okresie przedrzymskim poza zasięgiem zwartego osadnictwa kultury przeworskiej, w strefie penetrowanej zarówno przez społeczności tzw. kultury jastorfskiej z Niżu Polskiego, jak i te reprezentujące jej grupę nadodrzańską, a być może też wywodzące się z terenów na zachód od dolnej Odry¹²⁷. Na tym bardzo niejednorodnym kulturowo obszarze powstała, być może krótka, seria zapinek lokalnego wariantu *Kobylarnia*, pozostających jednak w zakresie stylistyki oraz technologii produkcji (emaliernictwo, nadlew ozdóbników ze stopu miedzi) w ścisłym związku z ośrodkami zlokalizowanymi na Bornholmie. Pojedyncze – jak do-

kład – znalezisko podobnej zapinki na Kujawach (wariantu *Nørre Sandegård*) zdaje się dopełniać ów trójkąt kontaktów na linii: grupa nadodrzańska – Kujawy i dolne Powiśle – Bornholm (por. wyżej). Brak egzemplarzy któregośkolwiek z wariantów typu bornholmskiego nad dolną Odrą¹²⁸, a przede wszystkim – dolną Wisłą, jest prawdopodobnie tylko kwestią stanu badań czy może raczej nieujawniania pewnej (dużej?) części znalezisk z tzw. poszukiwań amatorskich¹²⁹ (warto bowiem podkreślić, że wszystkie cztery okazy typu bornholmskiego z południowych побереży Bałtyku to znaleziska dokonane podczas takich właśnie poszukiwań).

Wydaje się, że z tą grupą zabytków można też w pewien sposób łączyć zapinkę „znad Liwca/Bugu”. Co prawda reprezentuje ona formalnie typ gotlandzki, ale zastosowany surowiec (wyłącznie brąz) oraz ornament ukośnego krzyża na ozdobniku bardzo wyraźnie różni ją od wyrobów z tej wyspy. Obie te cechy pozostają natomiast w ścisłym związku z upodobaniami jeszcze bliżej niezlokalizowanych ośrodków adaptujących i przetwarzających północne wzorce zapinek, zarówno z kulkami na kabłąku, jak i z hemisferycznym ozdobnikiem, działających gdzieś w pasie międzyrzecza Warty-Noteci, po Kujawy i dolne Powiśle¹³⁰.

Oczywistym świadectwem kontaktów z Gotlandią, a być może nawet obecności przybyszów z tej wyspy nad dolną Wisłą są nieco późniejsze – bo pochodzące z rozwiniętej fazy A₂ i początków fazy A₃ – wykonane ze stopów miedzi elementy pasów gotlandzkich i zapinka odmiany *Rechteckfibel* o wygiętej nóżce, znane z cmentarzysk kultury oksywskiej w Nowym Targu, pow. sztumski, oraz w Pruszcze Gdańskim, stan. 10¹³¹. W tym samym horyzoncie czasowym można też dostrzec wzajemne powiązania między terenami nad dolną Wisłą a Gotlandią, mające

¹²⁸ Z okolic miejscowości Chociwel i Dobrzany, obie w pow. starogardzkim, pochodzą przypadkowo odkryte fragmenty dwóch wykonanych z całości z brązu zapinek o półkulistym (litym) brązowym ozdobniku nadlanym na kabłąk, dekorowanym w wypadku jednej z nich za pomocą „oczek”, drugiej – motywu krzyża, bez śladów emalii (O d k r y c i a... 2015, s. 369, ryc. 2:1.2 [B. Sil]). Od zapinek typu bornholmskiego różnią się one nie tylko pełnym odlewem ozdobnika, ale też brakiem mniejszych guzków na jego końcach. Podobne zapinki znane są też z innych rejonów strefy Bałtyku i z pewnością wymagają osobnego opracowania.

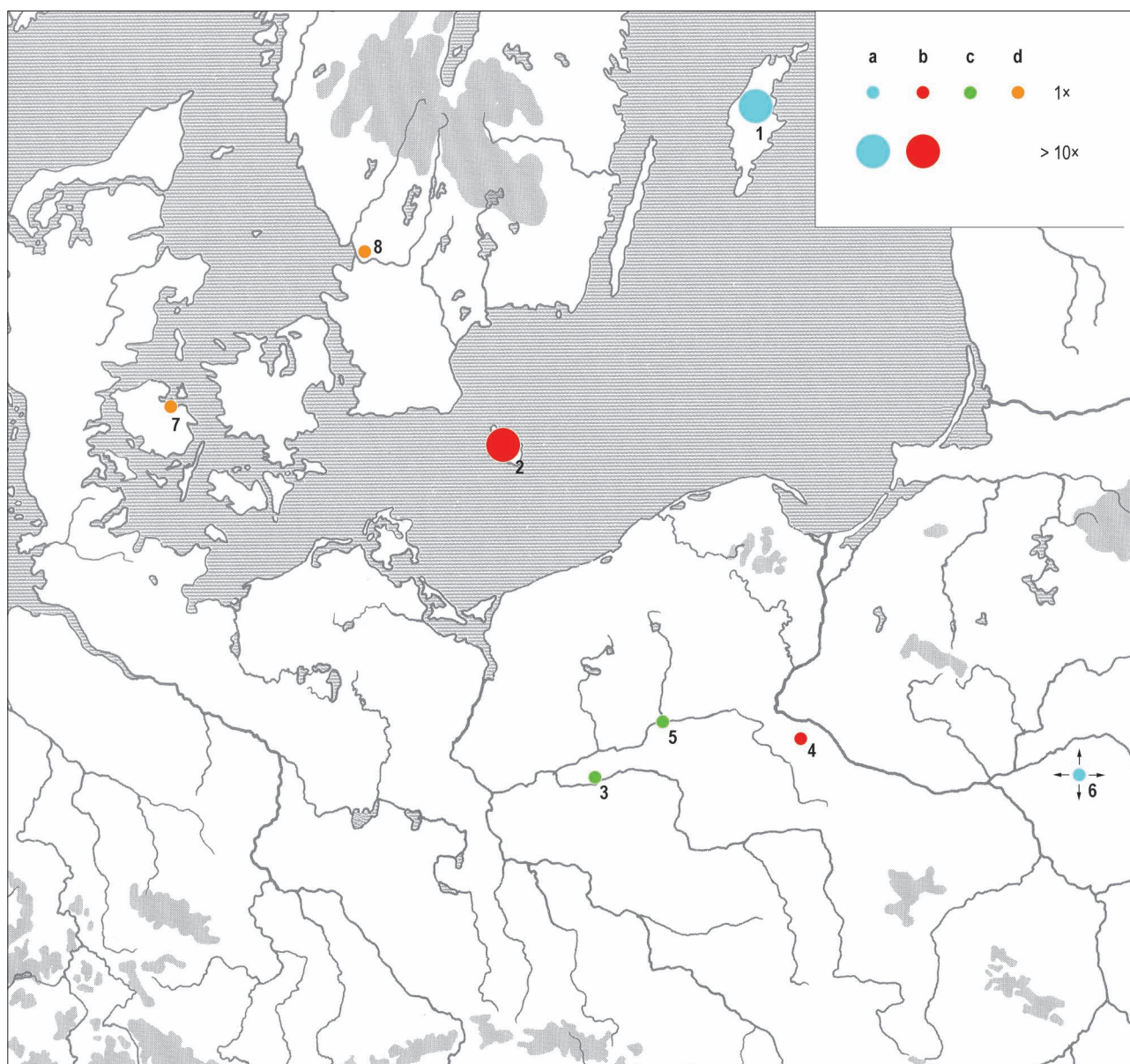
¹²⁹ Abstrahując od samego zjawiska i jego etyczno-prawnych aspektów, wydobyte zabytki stają się faktami, których nie powinno się ignorować.

¹³⁰ Zagadnienie to z pewnością wymaga dalszych studiów, a szczególnie ciekawe perspektywy badawcze wiążą się z kwestią rozpoznania ośrodków emalierniczych funkcjonujących w strefie południowego Bałtyku w dwóch ostatnich wiekach przed Chr.

¹³¹ E. Kazimierczak 1980, s. 151, 152–154, ryc. 16:0, 17:e.f.h, 19; M. Pietrzak 1997, s. 81, tabl. LXII/170A:10.12–18; E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, s. 194; por. E. Nylén 1956, s. 441–447, 459–498, ryc. 282, 288–290, 294–297; Th. Völling 1995, s. 172–178, ryc. 9:e.f, 10.

¹²⁶ Por. R. Wołągiewicz 1979, s. 37–38, ryc. 2; E. Bokinić 2008, s. 186.

¹²⁷ Por. R. Wołągiewicz 1979, s. 48–49, ryc. 10–12; T. Dąbrowska 1988, mapa 2; M. Grygiel 2015, s. 152; przyp. 14, ryc. 1, 2; M. Teska 2017, s. 39–45, ryc. 6–11.

Ryc. 18. Rozprzestrzenienie zapinek typu gotlandzkiego (a), a także wariantów *Nørre Sandegård* (b) i *Kobylarnia* (c) typu bornholmskiego oraz form do niego zbliżonych (d): S Gotlandia (1), DK Bornholm (2), PL Kobylarnia (3), PL Perkowo (4), PL Ujście (5), PL „znad Liwca/Bugu” (6), DK Vester Kærby (7), S Tjärby (8). Oprac. graficzne: A. Maciałowicz

Fig. 18. Distribution range of brooches type *Gotland* (a), variants *Nørre Sandegård* (b) and *Kobylarnia* (c) of type *Bornholm*, and approximate forms (d): S Gotland (1), DK Bornholm (2), PL Kobylarnia (3), PL Perkowo (4), PL Ujście (5), PL “on the Liwiec/Bug Rivers” (6), DK Vester Kærby (7), S Tjärby (8). Graphic design: A. Maciałowicz

charakter ściśle warsztatowy, związany właśnie z wytwarzaniem metalowych elementów stroju¹³². A zatem zjawiska te mogły być efektem relacji nawiązanych już wcześniej, w początkach młodszego okresu przedrzymskiego.

Zabytek „znad Liwca/Bugu” należy więc chyba interpretować podobnie jak omówioną wyżej zapinkę z kulkami na kabłąku z Jarnic, a więc jako świadectwo sporadycznego przenikania do wschodniej części dzisiejszej Polski północnych elementów kulturowych, przejętych

i niekiedy przetworzonych przez społeczności zamieszkujące północną część Niżu Polskiego.

Ozdoba obręczowa typu *Șimleul Silvaniei*

Niezwykle interesującym zabytkiem jest fragment ozdoby wykonanej z brązu ołowiowego (zob. niżej) techniką odlewu na wosk tracony, z charakterystycznym zdobieniem trzema pasmami ornamentu pseudosznurowego i pozostałością pierścieniowatego otworu obwiedzonego niezbyt regularnie rozmieszczonymi kulistymi guzami (Ryc. 2:2, 21:1). Identyfikacja stylistyczna tego

¹³² A. Maciałowicz 2015b, s. 426–429.

przedmiotu nie budzi żadnych wątpliwości – odpowiada on charakterystyce ozdób obręczowych (bransolet bądź naramienników¹³³) typu *Șimleul Silvaniei* (Ryc. 19), prawdopodobnie odmiany Rustoiu 3a. Zastanawiać może, że ułamek z Jarnic jest prosty, a nie wygięty łukowato, w sposób właściwy dla tych ozdób. Prawdopodobnie jednak mamy tu do czynienia z fragmentem przedmiotu wtórnie zdeformowanego – inne przykłady odkształconych, ale zachowanych w całości ozdób tego typu¹³⁴ pokazują, że pewne odcinki ich obręczy mogą stracić swój pierwotny łukowaty obrys.

Znaleziska obręczy typu *Șimleul Silvaniei* pochodzące z obszarów na północ od łuku Karpat i Sudetów zostały ostatnio szczegółowo omówione przez Marcina Rud-

nickiego¹³⁵, co zwalnia nas z konieczności przedstawienia tu ich analizy. Zwrócić chcemy tylko uwagę na kilka aspektów związanych z nowymi odkryciami, zagęszczającymi – ale i nieco zmieniającymi – dotychczasowy obraz zasięgu występowania takich ozdób. Przyjmuje się, że są one lokalną, dacką wersją starszych ozdób celtyckich, a na terenach poza tą strefą – świadectwem wzajemnych relacji ze światem dackim¹³⁶. Kolejne, niestety niemal wyłącznie luźne znaleziska obręczy typu *Șimleul Silvaniei*, bądź ich fragmentów, każą jednak nieco ostrożniej patrzeć na tę interpretację, obecnie bowiem spoza strefy dackiej pochodzi zdecydowana już większość okazów tego typu (Ryc. 20). Od czasu publikacji Cristinela Plantosa¹³⁷ w Dacji zarejestrowano natomiast tylko

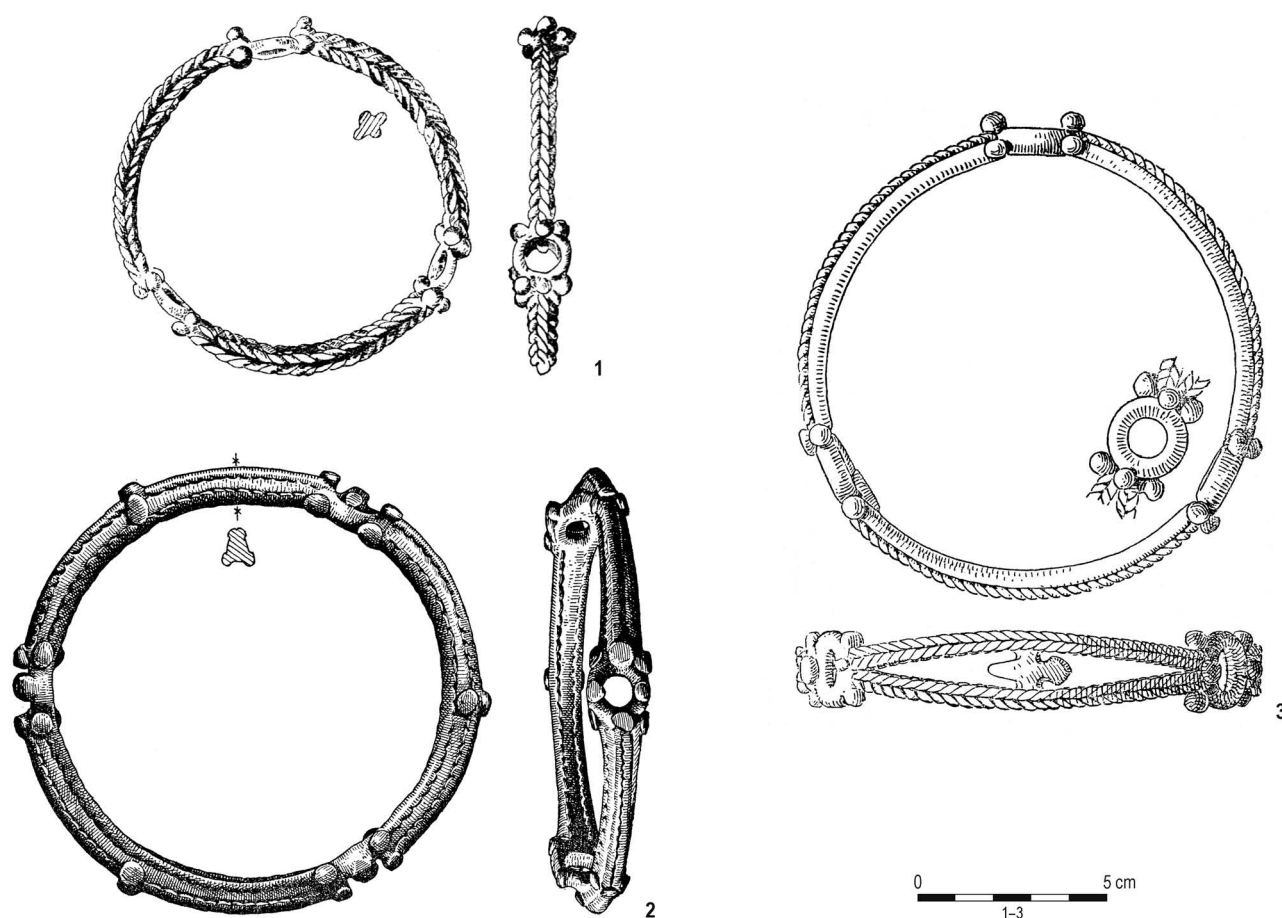
¹³³ Por. C. Plantos 2005, s. 79; M. Rudnicki, S. Miłek 2011, s. 121, przyp. 3; M. Rudnicki 2012, s. 463, przyp. 1.

¹³⁴ Zob. bransoletę znaną luźno w okolicy Skierniewic, pow. loco (M. Rudnicki 2012, s. 471, tabl. 3:9), czy bransoletę z grobu 478 z Niedanowa, pow. nidzicki (W. Ziemińska-Odojowa 1999, s. 85, tabl. CLXXIV/478:4, CCLI/3).

¹³⁵ M. Rudnicki 2012; zob. też U. Margos, M. Stąporek 2001, s. 258–261, ryc. 7, 8, mapa 1; M. Rudnicki, S. Miłek 2011, s. 121–135, ryc. 1–4.

¹³⁶ Ostatnio zob. M. Rudnicki 2012, s. 474–476.

¹³⁷ C. Plantos 2005 (por. A. Rustoiu 1996, s. 193–194; też M. Rudnicki 2012, s. 480). Z listy należy jednak wykluczyć naramiennik z celtyckiej nekropoli w Orosfaia, jud. Bistrița-Năsăud

Ryc. 19. Ozdoby obręczowe typu *Șimleul Silvaniei*: 1 – odm. 3a (*Șimleul Silvaniei*), 2 – odm. 3b (Lalendorf), 3 – odm. 3c (Popești).

Fig. 19. Rings type *Șimleul Silvaniei*: 1 – variant 3a (*Șimleul Silvaniei*), 2 – variant 3b (Lalendorf), 3 – variant 3c (Popești).
Wg/After: A. Rustoiu 1992 (1), H. Keiling 1973 (2), R. Vulpe et alii 1955 (3)

jeden kolejny egzemplarz takiej bransolety, znaleziony w dackiej fortecy *Piatra Roşie* w Luncani, jud. Hunedoara w Siedmiogrodzie¹³⁸.

Bardzo ważnym, nowym znaleziskiem spoza strefy dackiej są dwie obręcze typu *Şimleul Silvaniei* (Rustoiu 3a) odkryte w 2015 roku na cmentarzysku w Wolnym Dworze,

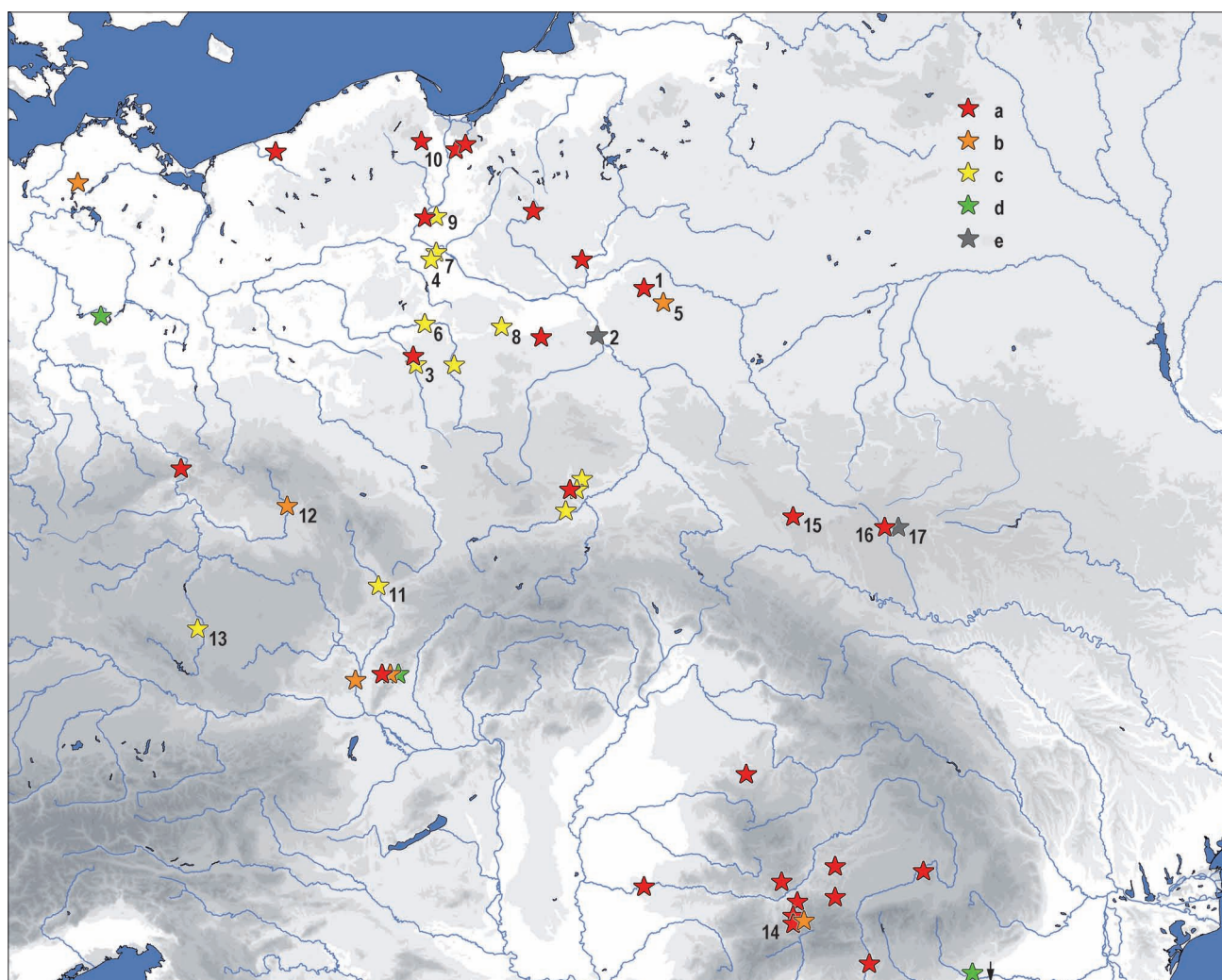
(zob. L. Vaida 2000, s. 138, 143, ryc. 9:2), który – jak słusznie zauważył już M. Rudnicki (2012, s. 475) – należy do grupy ozdób z których wykształciły się „właściwe” obręcze typu *Şimleul Silvaniei*.

¹³⁸ Niepubl. badania Iona Glodariu, Gelu Florea'i, Liliany Suciu i Iosifa Vasile Ferencza w 2004 roku. Wiadomość o tym zabytku zawdzięczamy Panu dr. Cristinelowi Plantosowi (Arheosib Consulting, Sibiu).

pow. starogardzki na Kociewiu¹³⁹, tak z uwagi na pewny kontekst (grób inhumacyjny) i dobre datowanie zespołu (faza B₁), jak i fakt, że – podobnie jak w grobie (?) z nieodległych Lasów/Laase, pow. sztumski na Powiślu¹⁴⁰ –

¹³⁹ Niepubl. badania Pani Ewy Adamskiej-Grzymały z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, której serdecznie dziękujemy za informacje o tych zabytkach (wzmianka: C. Rus 2016) i całym zespole z Wolnego Dworu.

¹⁴⁰ Przedmioty mające należeć do wyposażenia tego grobu odkryto przypadkowo w 1910 roku podczas prac polowych, co powoduje, że zwarty charakter zespołu może budzić wątpliwości (ostatnio U. Margos, M. Stąporek 2001, s. 251–252, 255–256, 263, ryc. 1–3, 5:a,b; por. A. Żórawska 2005, s. 282, ryc. 6:1).

Ryc. 20. Rozmieszczenie znalezisk ozdób obręczowych typu *Şimleul Silvaniei*, odmiany 3a (a), 3b (b), 3a lub 3b (c), 3c (d) i innych (e): PL Jarnice (1), PL Czersk (2), PL Dębniaki (3), PL Gąski/Wierzbiczany (4), PL Kisielany-Żmichy (5), PL Konin (6), PL Perkowo (7), PL Rogaszyń (8), PL Starogród Dolny (9), PL Wolny Dwór (10), CS Biskupice (11), CS Sedlec (12), CS okol. Łużan (13), RO *Piatra Roşie* (14), UA obw. lwowski (15); UA obw. tarnopolski (16, 17).

Wg: M. Rudnicki 2012, z uzupełnieniami. Oprac. graficzne: J. Andrzejowski

Fig. 20. Distribution of type *Şimleul Silvaniei*, variants 3a (a), 3b (b), 3a or 3b (c), 3c (d) and others (e): PL Jarnice (1), PL Czersk (2), PL Dębniaki (3), PL Gąski/Wierzbiczany (4), PL Kisielany-Żmichy (5), PL Konin (6), PL Perkowo (7), PL Rogaszyń (8), PL Starogród Dolny (9), PL Wolny Dwór (10), CS Biskupice (11), CS Sedlec (12), CS vicinity of Łużany (13); RO *Piatra Roşie* (14); UA L'viv region (15); UA Ternopil' region (16, 17).

After: M. Rudnicki 2012, supplemented. Graphic design: J. Andrzejowski

nie są one tej samej wielkości. Całą, zdeformowaną w ogniu, a więc pochodzącą z grobu ciepłopalnego obręcz typu *Şimleul Silvaniei* odkryto niedawno w okolicy Starogrodu Dolnego, pow. chełmiński nad dolną Wisłą¹⁴¹. Kilka dalszych fragmentów obręczy typu Rustoiu 3, zarejestrowanych ostatnio na ziemiach Polski, to niestety wyłącznie znaleziska przypadkowe. Z naszego punktu widzenia najciekawszym z nich jest duża część takiej obręczy znaleziona kilka lat temu na wschodnim Mazowszu, w Kisielanach-Żmichach, pow. siedlecki¹⁴² (Ryc. 21:3), położonych nad Liwcem niespełna 20 km na południowy wschód od Jarnic; należy ona do odmiany 3b, dotychczas znanej jedynie z „książęcego” grobu w Lalen-dorf, Lkr. Rostock w Meklemburgii¹⁴³, z dackiej fortecy w Grădiştea de Munte/*Sarmizegetusa*, jud. Hunedoara w Siedmiogrodzie¹⁴⁴, oraz ze znalezisk luźnych z osady na stan. *Stolička* w Gajarach, okr. Malacky w południowo-zachodniej Słowacji¹⁴⁵. Trzeba jednak pamiętać, że odróżnienie obręczy typów 3a i 3b zachowanych w małych fragmentach jest niemożliwe, dla pewnej identyfikacji konieczny jest bowiem, z uwagi na dystynktywną cechę typu 3b, jaką są grupy po trzy guzki umieszczone symetrycznie pomiędzy elementami pierścieniowatymi, odcinek o długości równej lub nieco większej niż 1/6 pierwotnego obwodu obręczy.

Kolejny, niewielki ułamek ozdoby typu *Şimleul Silvaniei* pochodzi z osady kultury przeworskiej w Rogaszy-nie, pow. łęczycki w środkowej Polsce¹⁴⁶ (Ryc. 21:6), a trzy fragmenty – w tym jeden typu Rustoiu 3a – z osady kultury przeworskiej w Perkowie, pow. inowrocławski na Kujawach¹⁴⁷ (Ryc. 21:4); w pierwszym wypadku chronologia stanowiska określona została na fazy A₂/A₃–B₁ (–B_{1a}?), w drugim jest ona na tyle szeroka, że nie może być podstawą do datowania samych obręczy¹⁴⁸. Cztery kolejne znaleziska to pojedyncze fragmenty z Dębniaków, pow. ka-

liski w południowo-wschodniej Wielkopolsce (Ryc. 21:2), z Konina, pow. *loco* we wschodniej Wielkopolsce, i z Gąsek/Wierzbiczan, pow. inowrocławski na Kujawach. Zabytek z Dębniaków odkryto przypadkowo w 1999 roku w sąsiedztwie lub na obszarze domniemanej osady kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich¹⁴⁹. Ułamek z Konina to znalezisko sprzed 2000 roku, przypuszczalnie z rejonu dużej nekropoli i położonej obok osady kultury przeworskiej, w całości już obecnie zabudowanej południowo-zachodniej części miasta¹⁵⁰; cmentarzysko, zarejestrowane w 1941 roku i zbadane w latach 1942 i 1963, funkcjonowało od młodszego okresu przedrzymskiego (faza A₂?) po młodszy okres wpływów rzymskich (faza C_{1b}–C₂)¹⁵¹. Dwa fragmenty takich ozdób z Gąsek/Wierzbiczan należą natomiast do niezwykle licznej grupy luźnych znalezisk z terenu wielkiego zespołu osadniczego, datowanego od młodszego okresu przedrzymskiego po okres wędrówek ludów¹⁵².

Najbardziej intrygującym spośród nowych znalezisk obręczowych ozdób odpowiadających definicji typu *Şimleul Silvaniei* jest mała zawieszka z przeworskiej nekropoli z Czerska, pow. piaseczyński, położonego na lewym brzegu środkowej Wisły; odkryto ją w zespole grobowym pewnie datowanym na starsze stadium fazy B₁¹⁵³. Niemający dotychczas żadnej analogii, starannie dopracowany i wykonany wisior zapewne nie jest wyrobem jednostkowym, a co za tym idzie – otwiera nową kategorię podobnych ozdób.

Dość istotnie zmieniła się także mapa obręczy typu *Şimleul Silvaniei* w szeroko rozumianym *Boiohaemum*, skąd dotychczas znana była tylko jedna, z Nakléřova, okr. Ústí nad Labem w północno-zachodnich Czechach¹⁵⁴. Oprócz fragmentów takich ozdób z miejscowości Sedlec, okr. České Budějovice w południowych Czechach¹⁵⁵ (Ryc. 21:7), a zapewne także ze stan. na *Ostrovach* w Biskupicach, okr. Prostějov na środkowych Morawach¹⁵⁶ (Ryc. 21:8), mamy też bransoletę ze skarbu z okolicy Lužan, okr. Hradec Králové w północno-wschodnich

¹⁴¹ Za informację o tym zabytku oraz o fragmentach podobnych ozdób z Gąsek/Wierzbiczan dziękujemy Panu Marcinowi Rudnickiemu z IA UW.

¹⁴² Wiadomość o tym znalezisku zawdzięczamy Panu Marcinowi Woźniakowi z Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy w Pruszkowie. Zabytek, przekazany do siedleckiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, jest obecnie depozytem w MWiP, którego dyrektorowi, Panu Robertowi Wyrastkiewiczowi, dziękujemy za udostępnienie tej obręczy do opracowania.

¹⁴³ H. Keiling 1973, s. 164–165, ryc. 84, 86; J. von Richthofen 1994, s. 28, ryc. 10:a.d.

¹⁴⁴ I. Mică, R. Florescu 1980, s. 78 nr 515.

¹⁴⁵ J. Eisner 1933, s. 177, ryc. LIX:4; L. Zachar 1977, s. 43, ryc. 3:2.

¹⁴⁶ B. Muzolf 2004, s. 85, ryc. 3:6.

¹⁴⁷ A. Kurpiewski, J. Rakoczy 2015, s. 19 nr 139, 23 nr 209, 25 nr 239, tabl. 22:139, 209, 239, 46:239.

¹⁴⁸ Zob. B. Muzolf 2004, s. 88; A. Kurpiewski, J. Rakoczy 2015, s. 48–49.

¹⁴⁹ Zob. AZP 65-38/53 (badania z 1981 roku; archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie).

¹⁵⁰ Informację tę zawdzięczamy Panu Piotrowi Iwanickiemu z Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

¹⁵¹ Zob. B. Kostrzewski 1947; Z. Pieczyński 1967.

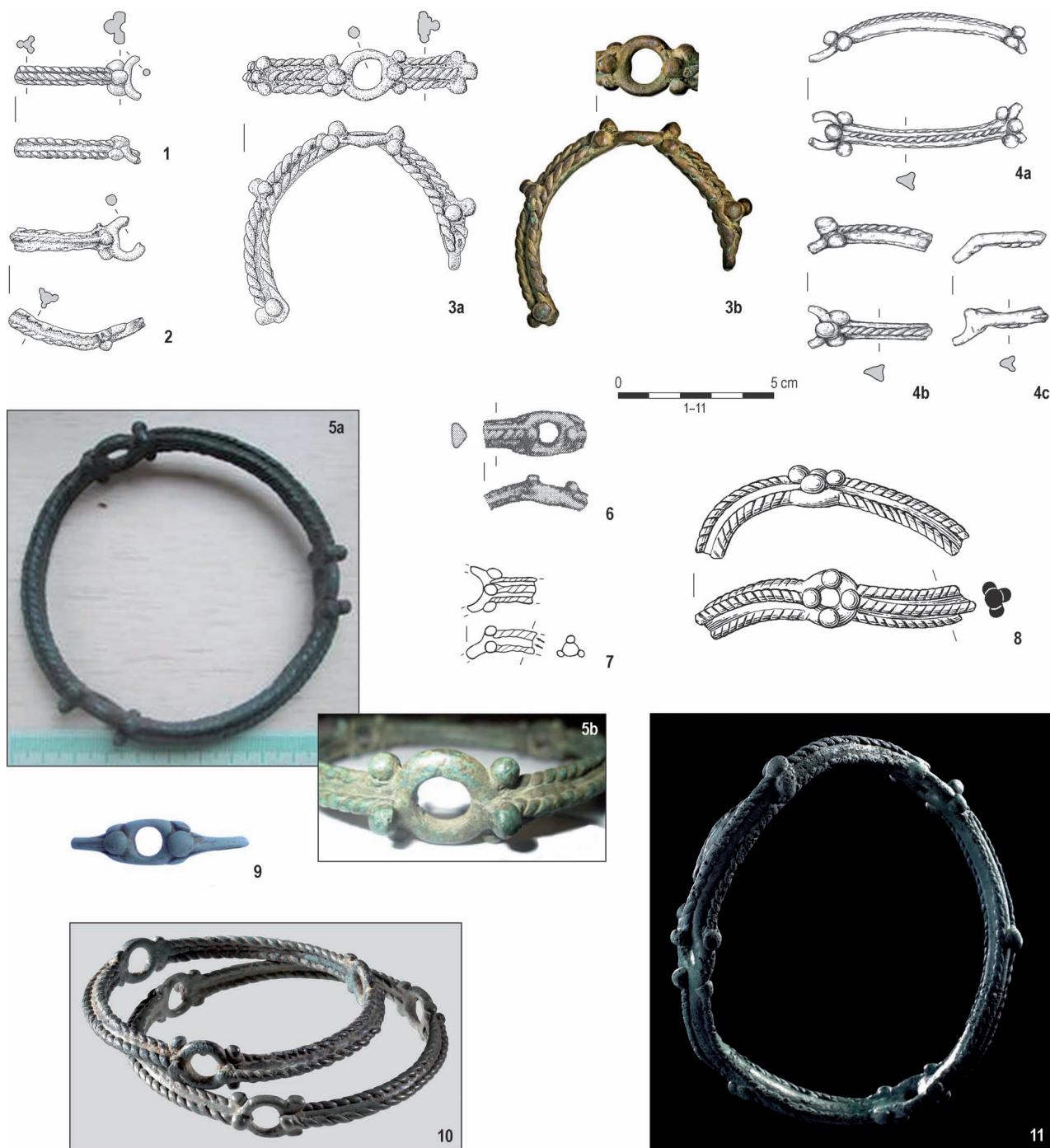
¹⁵² Zob. przyp. 141. Por. też B. Kontny, M. Rudnicki 2016, s. 308–310.

¹⁵³ K. Watemborska-Rakowska 2017.

¹⁵⁴ Własc. Krásný Les-Nakléřov (M. Čížmář 2008, s. 230, ryc. 3:1; J. John, M. Fikrle 2013, s. 274, ryc. 2).

¹⁵⁵ J. John, M. Fikrle 2013, s. 273–274, ryc. 1.

¹⁵⁶ J. Čížmářová 2012, s. 206, 209, tabl. XI:2. W tym wypadku pierścieniowaty segment obręczy otoczony jest jednak czterema symetrycznie rozmieszczonymi guzkami, co różni zabytek od „właściwych” obręczy typu *Şimleul Silvaniei*.

Ryc. 21. Wybrane nowe znaleziska obręczy typu *Șimleul Silvaniei*. PL Jarnice, pow. węgrowski (1), PL Dębniaki, pow. kaliski (2), PL Kisielany-Żmichy, pow. siedlecki (3), PL Perkowo, pow. inowrocławski (4), UA obw. tarnopolski (5), PL Rogaszyn, pow. łączycki (6), CS Sedlec, okr. České Budějovice (7), CS Biskupice, okr. Prostějov (8), UA obw. lwowski (9), miejsc. nieznana (południowe Niemcy?) (10), CS okol. Lužan, okr. Hradec Králové (11).

Fig. 21. Selected recent finds of type *Șimleul Silvaniei*. PL Jarnice, Węgrów County (1), PL Dębniaki, Kalisz County (2), PL Kisielany-Żmichy, Siedlce County (3), PL Perkowo, Inowrocław County (4), UA Ternopil' region (5), PL Rogaszyn, Łęczyca County (6), CS Sedlec, Distr. České Budějovice (7), CS Biskupice, Distr. Prostějov (8), UA L'viv region (9), site unknown (southern Germany?) (10), CS vicinity of Lužany, Distr. Hradec Králové (11).

Rys./Drawing: A. Potoczny (1–3a). Fot./Photo: B. Solarewicz (3b). Wg/After: A. Kurpiewski, J. Rakoczy 2015 (4), <http://auction.violity.com> (5; zob. przyp./see note 162), B. Muzolf 2004 (6), J. John, M. Fikrle 2013 (7), J. Čižmarová 2012 (8), <http://arc.violity.com> (9; zob. przyp./see note 161), <https://www.hermann-historica.de> (10; zob. przyp./see note 159), T. Mangel, A. Danielisová, J. Jílek 2013 (11)

Czechach¹⁵⁷ – kolejny egzemplarz rzadkiej odmiany Rustoiu 3b (Ryc. 21:11). Bransoleta z Lużan jest elementem znaleziska gromadnego (skarbu?), datowanego wstępnie na fazę LT D1 (lub LT C2/D1–D1); lekko zdeformowana – prawdopodobnie w ogniu – jest bardzo podobna, także co do wymiarów, do bransolety z Lalendorf. Z tym rejonem występowania obręczy typu *Šimleul Silvaniei* wiążą się, oczywiście, znaleziska z zachodniej Słowacji – ze wspomnianych wyżej Gajarów i ze skarbu z oppidum Pohanská z Plaveckého Podhradia, okr. Malacky, także z fazy LT D1¹⁵⁸.

Dwie kolejne, duże obręcze typu Rustoiu 3a wystawiono ostatnio w monachijskim domu aukcyjnym Hermann Historica¹⁵⁹ (Ryc. 21:10); obie, pomijając nieznaczne różnice wielkości, są niemal identyczne, podobnie spatynowane i zachowane w takim samym stanie, co może sugerować, iż pierwotnie tworzyły parę. Miały one należeć do anonimowej prywatnej kolekcji południowoniemieckiej (*süddeutsche Privatsammlung*), co oczywiście nie pozwala nawet na orientacyjne określenie rejonu ich znalezienia. Niemniej, w świetle odkryć kolejnych obręczy typu *Šimleul Silvaniei* w Kotlinie Czeskiej ewentualne pochodzenie obu tych zabytków z południowych Niemiec nie jest niemożliwe¹⁶⁰. Nieoczekiwane, mimo iż w świetle dotychczasowej wiedzy raczej spodziewane, są

natomiast trzy znaleziska z zachodniej Ukrainy, niestety, znane jedynie z internetowego portalu aukcyjnego. Całą, świetnie zachowaną, dużą obręcz typu Rustoiu 3a odkryto ponoć w obwodzie lwowskim¹⁶¹ (Ryc. 21:9), natomiast mały fragment egzemplarza noszącego ślady bardzo silnego zużycia – w obwodzie tarnopolskim¹⁶² (Ryc. 21:5). Także w obwodzie tarnopolskim miała zostać znaleziona duża, nieznacznie tylko odkształcona ozdoba bliska typowi *Šimleul Silvaniei*, od którego różni się jednak formą samej obręczy – w wypadku tegoż typu gładką z trzema pasmami plastycznego zdobienia pseudosznurowego, zaś w wypadku omawianego okazu mającą formę sznurka splecionego z dwóch wątków¹⁶³ (Ryc. 22). W świetle rozważań nad genezą ozdób typu *Šimleul Silvaniei*¹⁶⁴ zabytek ten należałoby – właśnie z uwagi na formę obręczy – włączyć do grupy jego celtyckich „prototypów”, co jednak nie jest zupełnie oczywiste. Zwraca też uwagę, że egzemplarz z obwodu tarnopolskiego zdobiony jest w sposób właściwy dla typu 3b – w połowie odległości pomiędzy każdą parą pierścieni obramowanych grupami po trzy guzki znajduje się także grupa trzech guzków.

W odniesieniu do rzadkiego typu Rustoiu 3c¹⁶⁵ podobne okazy, tj. z obręczami naśladującymi spleciony sznur, znane ze stanowisk celtyckich z Kotliny Czeskiej, uznawane są za jego prototypy¹⁶⁶. Jeśli jednak przyjąć, że obręcz z obwodu tarnopolskiego jest prototypem obręczy Rustoiu 3b, to trudno zaakceptować opinię uznającą tę odmianę za młodszą typologicznie wersję typu Rustoiu 3a. W świetle, w gruncie rzeczy dość wątplych, podstaw dla dokładniejszego datowania tak celtyckich wzorców typu *Šimleul Silvaniei*, jak i „klasycznych” okazów tego typu, można sądzić, że obie podstawowe formy typu 3, tj. 3a i 3b, są sobie współczesne. Interpretacja omawianego tu okazu z obwodu tarnopolskiego bądź to jako wzorca dla typu 3b, bądź wariantu tegoż typu pozostać musi otwarta.

Zaktualizowana mapa rozprzestrzenienia obręczy typu *Šimleul Silvaniei* pokazuje, że nowe materiały zaczynają

¹⁵⁷ T. Mangel, A. Danielisová, J. Jílek 2013, s. 105, tabl. 15; por. J. John, M. Fikrlé 2013, s. 274. Zbliższe wiadomości o tym egzemplarzu i datowaniu zespołu z Lużan dziękujemy serdecznie Panu dr. Tomášowi Mangelowi (Katedra archeologie, Filozofická fakulta Univerzita Hradec Králové).

¹⁵⁸ K. Pieta 2008, s. 198, fot. 23; 2010, s. 212/216, fot. F23:1.2; R. Čambal 2015, ryc. 3; por. też M. Rudnicki 2012, s. 466. W skład skarbu wchodziły, obok licznych innych przedmiotów z faz LT C2–D1, dwie obręcze typu Rustoiu 3a i 3c oraz kolejna, być może typu 3b, a także taśmowata obręcz z ornamentem pseudosznurowym, ale bez pierścieni (por. przyp. 160).

¹⁵⁹ *Fein gearbeitet Armreifen mit aufwändigem Kordeldekore, jewells mit drei Ringornamenten. Hellgrüne Patina. Durchmesser 9,3 cm und 10 cm* (https://www.hermann-historica.de/de/1/85061/ein_paar_bronze-armreifen?aid=87&Lstatus=0&_id=1516875958595¤t_pos=660 [dostęp 7.02.2015]).

¹⁶⁰ W tym kontekście wspomnieć trzeba o włączanych do grupy obręczy typu *Šimleul Silvaniei* zabytkach z Węgier i ze Słowenii (C. Plantos 2005, s. 78), odpowiednio z Velem (Szent vid) w Kraju Zadunajskim (K. von Miske 1908, s. 57, tabl. XLV:5, XLVI:16) i z Novego mesta w Dolnej Krainie (ostatnio D. Božič 2008, s. 115, 170, tabl. 21:9 – tam starsza lit.). W rzeczywistości chodzi tu o rzadkie, starsze typologicznie taśmowate obręczowe ozdoby z ornamentem pseudosznurowym i guzkami, bez elementów pierścieniowych, z których zapewne obręcz typu *Šimleul Silvaniei* się wywodzi (por. np. M. Čížmař 2008, s. 42, ryc. 11; M. Rudnicki 2012, s. 465–466). Zaliczenie tamże (C. Plantos 2005, s. 78 – za A. Rustoiu 1996, s. 96) do typu Rustoiu 3 bransolet znalezionych „w dawnej Czechosłowacji” opiera się na nieporozumieniu, bowiem w przywołanym tekście Rustoiu określił je jako lateńskie (LT C) prototypy wydzielonego przez siebie typu *Šimleul Silvaniei* (por. też M. Rudnicki 2012, s. 475).

¹⁶¹ <http://arc.violity.com/braslet-rzhv-1012551> (dostęp 28.02.2016).

¹⁶² <http://auction.violity.com/19855211-skif-na-restavracyu> (dostęp 16.04.2016).

¹⁶³ <https://auction.violity.com/63161988-obladunki-skifskogovoyina-shipastij-broslet-i-dvi-sokiri> (dostęp 27.11.2017). Zgodnie z relacją osoby wystawiającej tę obręcz na aukcji *Дві сокири і брослет знайдені в одному місці*, co jednak nie musi znaczyć, że przedmioty tworzyły zespół zwarty, zwłaszcza że siekiery te nie znajdują analogii ani wśród zabytków wczesnożelaznych (por. A. I. Mel'ukova 1964, s. 65–68, tabl. 21), ani pochodzących z późnej starożytności (por. G. Kieferling 1994; B. V. Magomedov, M. E. Levada 1996, s. 307–308, ryc. 5).

¹⁶⁴ Por. M. Rudnicki 2012, s. 475.

¹⁶⁵ Jedyny dotychczas cały okaz pochodzi z Popești, jud. Giurgiu w południowej Muntenii (R. Vulpe et alii 1955, s. 256, ryc. 23; A. Rustoiu 1991, s. 146, ryc. 1:2; 1992, s. 140, ryc. 1:1; 1996, s. 74, 194, ryc. 44:1).

¹⁶⁶ M. Rudnicki 2012, s. 466.

wypełniać dotychczasową lukę terytorialną w Kotlinie Czeskiej, a znaczne zagęszczenie znalezisk na ziemiach polskich, w tym kolejne zabytki z terenów na wschód od środkowej Wisły, a także pierwsze obręcze tego typu z zachodniej Ukrainy, pozwalają spodziewać się kolejnych odkryć, także na terenach dotychczas „pustych”, przede wszystkim w środkowej i wschodniej Słowacji i w południowo-wschodniej Polsce. Warto też zauważyć, że rozmieszczenie znalezisk ozdób obręczowych typu *Šimleul Silvaniei* (Ryc. 20) jest do pewnego stopnia zbliżone z zasięgiem występowania wywodzących się z tych samych, celtyckich źródeł ażurowych wisiorów pierścieniowatych typu *Janów-Psary* – charakterystyczną cechą tych ostatnich jest także obecność specyficznego plastycznego ornamentu pseudosnurowego¹⁶⁷.

Oczywiście, istotnym problemem pozostaje kwestia relacji chronologicznych pomiędzy znaleziskami *stricte* dackim, a tymi spoza strefy dackiej – tylko nieliczne egzemplarze pochodzą z dobrze datowanych zespołów zwartych, co w szczególności dotyczy obręczy z terenów Rumuni¹⁶⁸.

Średnica wewnętrzna ozdób obręczowych typu *Šimleul Silvaniei*, zachowanych w całości lub we fragmentach pozwalających ją zmierzyć, waha się od ok. 60–65 mm (Niedanowo, Lasy, Wolny Dwór, Kisielany-Żmichy) do ponad 100 mm (Lalendorf, Popești). Ich funkcja nie jest do końca jasna. Przyjmuje się, że – zależnie od wielkości – były noszone albo jako bransolety, albo jako naramienniki¹⁶⁹, jednak rozgraniczenie obu tych kategorii ozdób nie jest łatwe. Pomocne może tu być porównanie z wielkością ozdób z pewnością identyfikowanych jako bransolety.

Bransolety przeworskie i wielbarskie, w większości sztabkowe i węzowate różnych odmian, to ozdoby z niezamkniętą obręczą, zwykle o obrysie zbliżonym do owalnego. Wewnętrzne średnice kilkunastu niezdeformowanych egzemplarzy ze stanowisk wschodnioprzeworskich, głównie sztabkowych i typu *Kamieńczyk*, zamykają się w granicach od ok. 45×45 do ok. 66×60 mm¹⁷⁰. W tym

Ryc. 22. Obręcz zbliżona do typu *Šimleul Silvaniei*, prawdopodobnie z obw. tarnopolskiego na zachodniej Ukrainie.

Fig. 22. Ring ornament approximate in its form to type *Šimleul Silvaniei*, presumably from Ternopil' region in western Ukraine.

Wg/After: <http://auction.violity.com> (zob. przyp./see note 163)

zakresie mieszczą się też wymiary nielicznych dobrze zachowanych i nieodkształconych bransolet przeworskich i oksywskich z młodszego okresu przedrzymskiego¹⁷¹. Znacznie większą serią bransolet dysponujemy, z oczywistych względów, dla kultury wielbarskiej. Pełne zestawienie ich danych metrycznych nie jest tu, naturalnie, ani konieczne, ani możliwe. Wydaje się, że wystarczające będzie posłużenie się danymi dla trzech większych cmentarzysk. Z dużej nekropoli w Weklicach, pow. elbląski, pochodzi 21 bransolet sztabkowych i 48 węzowatych, w których wypadku można pewnie określić wymiary wewnętrzne; należały do wyposażenia 40 pochówków, w większości osób dorosłych (23 groby), wyjątkowo młodocianych i starszych dzieci (po dwa groby)¹⁷². Wielkości te zamykają się, w wypadku bransolet sztabkowych, pomiędzy ok. 54×45 mm (grób 376) a ok. 66×45 mm (grób 97), zaś w wypadku bransolet węzowatych – pomiędzy ok. 47×45 mm (groby 25 i 488) a ok. 67×51 mm (grób 452). Zwraca uwagę, że bransolety z grobów dzieci nie odbiegały rozmiarami od bransolet osób dorosłych, a najmniejsze bransolety znaleziono w grobach, w którym pochowano osoby w wieku *iuvenis* i *maturus*. Podobną

¹⁶⁷ J. Andrzejowski 2014, s. 24–38, ryc. 4; 2017.

¹⁶⁸ Por. C. Plantos 2005, s. 78–79; M. Rudnicki 2012, s. 475.

¹⁶⁹ Zob. przyp. 133.

¹⁷⁰ Obie bransolety o skrajnych wymiarach pochodzą z cmentarzyska w Niedanowie, pow. nidzicki, odpowiednio z grobów 91 i 424; zob. też egzemplarze z grobów 31, 98, 184, 270, 424 i 639. W grobach 31, 91, 98 i 270 pochowano osoby dorosłe, natomiast w grobie 639 dziecko (*infans* I późny), ale towarzysząca mu bransoleta ma „normalne” wymiary – 53×45 mm (W. Ziemińska-Odojowa 1999, *passim*). Z podobną sytuacją, tj. „normalną” bransoletą w grobie dziecka, mamy też do czynienia w wypadku pochówku z grobu 274 z Modły, pow. mławski (J. Andrzejowski 2009, s. 215, tabl. 3.143/274:4). W podanych wyżej granicach mieszczą się również rozmiary bransolet z kilku innych stanowisk wschodnioprzeworskich, np. z Nadkola i Kamieńczyka, pow. wyszkowski, Pajewa-Szwelic, pow. ciechanowski, Kołacza, pow. miński,

i Opoki, pow. puławski (por. J. Andrzejowski 1994, ryc. 1:a.c.d.g, 5:b.d–f).

¹⁷¹ T. Dąbrowska 2004, ryc. 1:b–d.f, 2:a.c.h.

¹⁷² Chodzi tu o 435 grobów z badań z lat 1984–2004. Analizowane tu bransolety sztabkowe i zbliżone pochodzą z grobów 25, 60, 64, 88, 90, 97, 144, 240, 301, 330, 339, 376 i 492, zaś węzowate i zbliżone z grobów 21, 26B, 52, 85, 135, 137, 138, 208, 210, 218, 250, 254, 267, 277, 342, 366, 386, 390, 397, 402, 406, 413, 431, 434, 452, 467 i 488. W trzech z nich (85, 135 i 431) złożono pochówki ciałałpalne, w pozostałych – inhumacyjne (M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2011, *passim*).

wielkość mają wszystkie z ponad 20 bransolet sztabkowych i węzowatych z Ulków, pow. gdański – wewnętrzne wymiary najmniejszej wynoszą ok. 49×47 mm, największej – ok. 61×50 mm¹⁷³, i 13 bransolet z Kowalewka, pow. obornicki, gdzie ich wymiary zamykają między ok. 53×42 a ok. 63×56 mm¹⁷⁴.

Wszystko to pozwala przyjąć, że funkcjonalna wewnętrzna średnica bransolety, tj. niepozwalająca na swobodne zsuniecie się obręczy z przegubu, zasadniczo nie powinna przekraczać ok. 65 mm. To z kolei prowadzi do przekonania, że tylko najmniejsze z obręczowych ozdób typu *Şimleul Silvaniei* mogły być noszone jako bransolety, zaś pozostałe najprawdopodobniej były naramiennikami.

Większość takich obręczy z ziem polskich, w wypadku których można oszacować wymiary¹⁷⁵, należałoby zatem uznać za bransolety. Dotyczy to obręczy z grobu 478 z Niedanowa¹⁷⁶, mniejszego z dwóch okazów z Lasów¹⁷⁷, obu okazów z Wolnego Dworu¹⁷⁸ i obręczy z Kisielan-Żmich¹⁷⁹, a zapewne także egzemplarzy z okolicy Skierniewic i z Lubiechowa¹⁸⁰; graniczną wielkość miała-

by obręcz z grobu 1703 z Malborka-Wielbarka¹⁸¹. Wspomniany zespół z domniemanego grobu inhumacyjnego odkrytego w 1910 roku w Lasach wymaga bliższej uwagi, jako że drugi okaz typu *Şimleul Silvaniei* z tego grobu jest wyraźnie większy¹⁸². Zestaw ozdób rąk (ręki?) pochowanej tu kobiety składałby się więc ze stylistycznie identycznych bransolety i naramiennika. Taką interpretację trzeba jednak traktować z dużą ostrożnością, nie tylko z uwagi na okoliczności odkrycia z 1910 roku (podczas orki). Wielkością, choć nie tak znacznie jak w wypadku Lasów, różnią się też dwie „małe” obręcze z Wolnego Dworu, oraz dwie „duże” obręcze z tzw. prywatnej kolekcji południowoniemieckiej¹⁸³.

Z odrotną sytuacją mamy do czynienia w wypadku obręczy typu *Şimleul Silvaniei* z Dacji¹⁸⁴, tu bowiem wewnętrzne średnice dobrze zachowanych egzemplarzy zamykają się między ok. 80–82 mm (np. *Şimleul Silvaniei*, Tilişca)¹⁸⁵ a ok. 90–93 mm (np. okolice Blaj, Grădiştea de Munte/*Sarmizegetusa*, Pecica)¹⁸⁶; mniejszy jest tylko jeden okaz (góry Oraştie)¹⁸⁷. Podobną wielkość – ok. 87–88 mm – ma obręcz znaleziona na Ukrainie, w obwodzie lwowskim¹⁸⁸. Wśród celtyckich egzemplarzy tego typu ze Słowacji i Czech są i okazy mniejsze, jak ten ze skarbu

¹⁷³ Odpowiednio groby 22 i 1; zob. też groby 11, 15, 26, 30, 65, 78, 81, 84, 93, 95, 98, 122 i 124. Wszystkie kryły pochówki inhumacyjne – cztery (11, 65, 84 i 98) osób dorosłych, w pozostałych wieku zmarłych nie określono (M. Tu s z y ń s k a 2005, *passim*).

¹⁷⁴ Groby 156 i 372 oraz 61; zob. też groby 39, 60, 105, 165, 254, 336, 478, 484. Siedem z nich to groby osób dorosłych, trzy – młodocianych (T. Sk o r u p k a 2001, *passim*).

¹⁷⁵ Pomijamy tu obręcze zachowane fragmentarycznie, jak np. pochodzące z Brodni, Jastrzębnik, Nowego Brzeska czy Perkowa (zob. M. Rudnicki 2012, ryc. 3:6–8; A. Kurpiewski, J. Rakoczy 2015, tabl. 22:239, 46:239), ponieważ pomiary krzywizn ich łuków mogą być obarczone zbyt dużym marginesem błędu, nawet w wypadku większych ułamków (por. Ryc. 21:4a).

¹⁷⁶ Wym. wewnętrzne odcztałconej obręczy wynoszą 69×55 mm (por. W. Zi e m l i ń s k a - O d o j o w a 1999, tabl. CLXXIV/478:4, CCLI:3).

¹⁷⁷ Średn. wewnętrzną (ok. 64–66 mm) zmierzyć można po odpowiednim przeskalowaniu zdjęcia, na którym widnieje ona obok drugiej, większej obręczy typu *Şimleul Silvaniei* z tego grobu, zachowanej w zbiorach Muzeum w Kwidzynie (por. U. Margos, M. Stąporek 2001, ryc. 1; A. Ż ó r a w s k a 2005, s. 282, ryc. 6:1). Trudno natomiast wyjaśnić rozbieżność pomiędzy rzeczywistą wielkością tej drugiej obręczy (średn. zewnętrzna 89–93 mm; A. Ż ó r a w s k a 2005, s. 282), a wymiarami podanymi w notatce z 1910 roku, zachowanej w archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (średn. zewnętrzna 82 mm; U. Margos, M. Stąporek 2001, s. 252).

¹⁷⁸ Jedna z nich ma wym. wewnętrzne ok. 60×62, druga – ok. 65×67 mm (zob. przyp. 139).

¹⁷⁹ Średn. wewnętrzna ok. 65–67 mm.

¹⁸⁰ W wypadku Skierniewic średnicę oszacować można ze zdjęcia, na którym obręcz trzymana jest w palcach (zob. przyp. 134) – wynosiłaby ona 65–70 mm. Trudniej natomiast ocenić wymiary obręczy z Lubiechowa – oczywiste, że odręczny szkic nie zachowuje wzajemnych proporcji jej rozmiarów i grubości, zapewne jednak autor rysunku nie zniekształcił ich nadmiernie (U. Margos, M. Stąporek 2001, s. 258, ryc. 7:d).

¹⁸¹ Średn. wewnętrzna ok. 73 mm (J. Andrzejowski, A. Bursche 1987, s. 269, tabl. VII:8; por. J. Andrzejowski, J. Martens 1996, s. 28, tabl. XXVII/1703:3; J. Kleemann 2017, s. 184, tabl. 97/1703:3).

¹⁸² Średn. wewnętrzna 78–80 mm (A. Ż ó r a w s k a 2005, s. 282 [tu wym. zewnętrzne 89×93 mm], ryc. 6:1 [uwaga: na rycinie błędna skala]).

¹⁸³ Ich średn. wewnętrzną (ok. 80 i 85 mm) można oszacować przez porównanie nieskalowanej fotografii z wymiarami zewnętrznymi (odpowiednio 93 i 100 mm) podanymi w opisie zabytków (zob. przy. 159).

¹⁸⁴ Por. C. Plantos 2005, s. 79.

¹⁸⁵ *Şimleul Silvaniei/Szilágysomlyó*, jud. Sălaj (M. Roska 1942, s. 274, ryc. 330; 1944, s. 71, ryc. 48; A. Rustoiu 1991, s. 144, ryc. 1:3; 1992, s. 141, ryc. 1:4; 1996, s. 74, ryc. 44:1); Tilişca, jud. Sibiu (N. Lupu 1989, s. 46, 78, ryc. 28:7; A. Rustoiu 1991, s. 144, ryc. 2:2; 1996, ryc. 45:3).

¹⁸⁶ Okol. Blaj, jud. Alba (C. Plantos 2005, s. 77, ryc. 1); Grădiştea de Munte/*Sarmizegetusa*, jud. Hunedoara (I. Miclău, R. Florescu 1980, 78 nr 515; por. A. Rustoiu 1996, s. 79); Pecica, jud. Arad (I. H. Crişan 1978, s. 144, tabl. 126:16; A. Rustoiu 1991, s. 144, ryc. 2:4; 1992, s. 140, ryc. 1:2; 1996, s. 96, przyp. 81, ryc. 44:4).

¹⁸⁷ Góry Oraştie (C. Plantos 2005, s. 79 – średn. zewnętrzna 75 mm). Jeszcze mniejszy miałby być drugi egzemplarz tego typu z *Şimleul Silvaniei* (C. Plantos 2005, s. 79 – średn. zewnętrzna 60 mm), jednak z opublikowanego rysunku (M. Roska 1944, s. 71, ryc. 49) wynika, że oba zachowane fragmenty obręczy pochodzą albo z dwóch różnych, zdeformowanych egzemplarzy, albo też były częściami jednego okazu typu *Şimleul Silvaniei*, na obwodzie którego znajdowałyby się tylko dwa – a nie trzy – elementy pierścieniowate, co wydaje się mało prawdopodobne.

¹⁸⁸ Zob. przyp. 161.

z Nakleřova (ok. 74–75 mm), i większe, jak te z Gajarów (ok. 85–87 mm) czy ze skarbu z Luřan (ok. 95 mm)¹⁸⁹.

Dwie największe znane obręcze typu *řimleul Silvaniei* to naramienniki typu Rustoiu 3c z Popeřti w Dacji (ok. 107–108 mm; Ryc. 19:3)¹⁹⁰ oraz typu 3b z Lalendorf w Meklemburgii (ok. 105 mm; Ryc. 19:2)¹⁹¹.

W odniesieniu do obręczy typu *řimleul Silvaniei* wszystkich wielkości trzeba też wziąć pod uwagę jeszcze jedną możliwość – używania ich jako zawieszek. Przykłady ewidentnych, bo zaopatrzonych w uszka, wisiorów typu *Knotenring*, o rozmiarach zewnętrznych sięgających ok. 87–94 mm¹⁹², czy ażurowych wisiorów sferycznych typu *Janów-Psary*, o średnicach do ok. 85–88 mm¹⁹³, pokazują, że zawieszkami bywały także ozdoby obręczowe o stosunkowo dużych rozmiarach. Ważnym przyczynkiem do tej dyskusji jest przywołany wyżej zespół z grobu inhumacyjnego z Wolnego Dworu – dwie różne obręcze typu *řimleul Silvaniei* o wielkości odpowiadającej bransoletom odsłonięto jednak w miejscu i układzie wykluczającym, aby stanowiły ozdoby rąk pochowanej tu osoby. Nie eliminuje to, oczywiście, możliwości noszenia ich jako bransolet, ale sugeruje, że przede wszystkim pełniły funkcję symboliczną, na co wskazują też leżące tuż obok nich dwie „zwykłe” obręcze typu *Knotenring*.

Trzeba tu zwrócić uwagę, że – w świetle znanych obecnie materiałów – ozdoby obręczowe typu *řimleul Silvaniei* z terenów kultur oksywijskiej i wielbarskiej oraz przeworskiej zdają się być nieco młodsze, niż znaleziska z terenów na południe od Karpat, na co zresztą zwracano uwagę już wcześniej. Ze względu na niewielką liczbę pewnie datowanych zespołów z takimi zabytkami, w większości zresztą pochodzących z obszarów położonych na północ od łuku Karpat¹⁹⁴, trudno jednak powiedzieć, czy jest jakiś rzeczywisty związek pomiędzy wielkością obręczy

typu *řimleul Silvaniei*, i tym samym ich domniemaną funkcją *stricte* użytkową (naramienniki vs bransolety), a chronologią. Istotnym aspektem tej dyskusji powinna też być kwestia ewentualnych korelacji pomiędzy stopniem zużycia poszczególnych egzemplarzy a datowaniem zespołów, w jakich je znaleziono. To jednak wykracza już daleko poza pole naszego opracowania.

Komentarza wymagają natomiast wyniki analiz składu chemicznego obręczy typu *řimleul Silvaniei*, jakie dla pięciu ułamków z Brodnie, Jastrzębnik, Nowego Brzeska i Pełczysk opublikował ostatnio Marcin Rudnicki¹⁹⁵.

Trzy przedmioty (Brodnia i dwa okazy z Pełczysk) wykonano z brązów ołowionych o wysokiej, a w jednym wypadku (Brodnia) nawet bardzo wysokiej zawartości tego składnika (10,78–24,42%), przy wyraźnie niższej zawartości cyny (3,75–12,29%) i śladowej tylko obecności cynku (Brodnia 0,19%, pozostałe <0,014%). Ułamek z Nowego Brzeska różni się, przy podobnej zawartości ołowiu (7,79–9,69%), bardzo niskim udziałem cyny (0,70–0,78%) i zbliżoną zawartością srebra (0,48–0,56%), nieobecnego w pozostałych analizowanych wyrobach, z kolei fragment z Jastrzębnik, przy stosunkowo wysokiej zawartości cyny (6,35–8,32%), ma relatywnie niski udział ołowiu (0,84–1,21%), co – zdaniem M. Rudnickiego – może sugerować, że ten ostatni zbytek pochodzi z grobu ciała palnego, a niska zawartość ołowiu jest wynikiem jego częściowego odparowania na stosie pogrzebowym. Przede wszystkim jednak autor zwraca uwagę, że w niemal wszystkie analizy wykazały znaczącą obecność molibdenu, sięgającą 1,36% (Brodnia). Prowadzi to do hipotezy, zgodnie z którą bransolety i naramienniki typu *řimleul Silvaniei* miałyby być robione ze specjalnego stopu o wysokiej zawartości ołowiu (przeciętnie 9,81%), niewiele niższej zawartości cyny (przeciętnie 6,38%) i zauważalnej zawartości molibdenu (przeciętnie 0,71%), przy czym M. Rudnicki sam stwierdza, że koncepcja ta wymaga potwierdzenia w toku dalszych badań.

Pewien niepokój budzi trudna do wyjaśnienia znacząca zawartość molibdenu, metalu o bardzo przeciw wysokiej temperaturze topnienia (2620 °C). Zauważyć jednak trzeba, że jego niepokojące ilości wykazały wyłącznie analizy wykonane metodą WD XRF, podczas gdy badania tych samych przedmiotów metodą ED XRF albo ujawniły „akceptowalną” zawartość tego metalu (Brodnia), albo też nie wykazały jej wcale¹⁹⁶; w bardzo już licznych analizach składu chemicznego zabytków z okresu

¹⁸⁹ Nakleřov: zob. przyp. 154; Gajary: zob. przyp. 145; Luřany: zob. przyp. 157 (wewnętrzne wymiary tej zdeformowanej obręczy wynoszą 107×88 mm).

¹⁹⁰ R. Vulpe *et alii* 1955, s. 256, ryc. 23; A. Rustoiu 1991, s. 146, ryc. 1:2; 1992, s. 140, ryc. 1:1; 1996, s. 74, 194, ryc. 44:1.

¹⁹¹ Zob. przyp. 143.

¹⁹² Rządź/Rondsen (Grudziądz-Rz.), pow. grudziądzki, grób 550 (S. Anger 1890, s. 44, tabl. 16:3). Por. też parę podobnych wisiorów z grobu 216 z Czarnówka, pow. łębski, o średnicy ok. 65 mm (J. Andrzejowski 2014, s. 29 przyp. 55), czy wisior z grobu 38 z Rogowa, pow. toruński, o średnicy ok. 75 mm (J. Andrzejowski 2014, s. 29 przyp. 54, ryc. 6:4 – tam starsza lit.).

¹⁹³ Rządź/Rondsen (Grudziądz-Rz.), pow. grudziądzki, grób 550 (S. Anger 1890, s. 44, tabl. 16:2; J. Andrzejowski 2014, s. 27, przyp. 52, ryc. 6:1), Rogowo, pow. toruński, grób 38 (T. Skorupka 2004, s. 56 nr 137, ryc. 137; A. Kuřawa-Piszc 2006, s. 29–30, 41, ryc. 40 [tu ilustrowany tylko mniejszy wisior, zachowany fragmentarycznie]; J. Andrzejowski 2014, s. 30–31, przyp. 71, ryc. 6:4). Na temat wisiorów typu *Janów-Psary* zob. J. Andrzejowski 2014; 2017.

¹⁹⁴ Por. M. Rudnicki 2012, s. 475–476.

¹⁹⁵ M. Rudnicki, S. Miłek 2011, s. 132, tab. 1–3; M. Rudnicki 2012, s. 474, tab. 1–9. Analizy wykonano w Okręgowym Urzędzie Probierczym w Warszawie dwoma metodami fluorescencji rentgenowskiej: z dyspersją energii (ED XRF) i z dyspersją długości fali (WD XRF).

¹⁹⁶ W wypadku zabytku z Brodnie ilość molibdenu w analizie ED XRF to jedynie 0,021%, a więc 60-krotnie mniej (!) niż w świetle analizy WD XRF (zob. M. Rudnicki 2012, tab. 1, 2).

Tab. 2. Analizy składu chemicznego ozdób obręczowych typu *Şimleul Silvaniei* z Jarnic, Dębniaków i Kisielan-Żmich.
Badania wykonane przez E. Pawlicką i dr. inż. Z. Hensla (zob. przyp. 95)
Table 2. Chemical composition of rings type *Şimleul Silvaniei* from Jarnice, Dębniaki and Kiselany-Żmichy.
Analysis made by E. Pawlicka and Eng. Z. Hensel PhD (see note 95)

CL	obiekt	Cu	Al	Si	Ti	Mn	Fe	Ni	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Mo	Pb	Au	S
19527a	Jarnice	84,24	0,16	0,09	0,06	0	0,20	0,17	0,03	0,24	0	10,81	0,82	0	3,20	0	0
19527b	Dębniaki	85,82	0,17	0,07	0,00	0,01	0,21	0,00	0,06	0,31	0,26	6,70	0,24	0	6,17	0,00	0,00
19527c	Kisielany- Żmichy	84,77	0,00	0,00	0,06	0,08	0,38	0,13	5,81	0,28	0,34	6,07	0,54	0	1,48	0	0,05

lateńskiego i wpływów rzymskich molibden nie pojawia się w zasadzie w ogóle¹⁹⁷.

Wykonane ostatnio kolejne analizy składu chemicznego obręczy typu *Şimleul Silvaniei* z Jarnic, Dębniaków i Kisielan-Żmich¹⁹⁸ (Tab. 2), oraz odpowiadającego im stylistycznie wisiorka z Czerska¹⁹⁹ wskazują, że hipotezę tę traktować trzeba z dużą ostrożnością. Obręcz z Jarnic odlano z brązu ołowiu zawierającego 10,81% cyny, 3,20% ołowiu, 0,82% antymonu i śladową ilość cynku, przy braku molibdenu lub jego zawartości poniżej progu oznaczalności. O ile ilość i proporcje cyny i ołowiu są zbliżone do wyników uzyskanych dla ozdoby z Jastrzębnik, to oba przedmioty różni obecność i brak odpowiednio antymonu i molibdenu. Nieco inny skład ma brąz ołowiu, z jakiego wykonano obręcz z Dębniaków: przy w zasadzie identycznej zawartości cyny i ołowiu (odpowiednio 6,70% i 6,17%) mamy tu śladowe ilości cynku, antymonu i srebra, przy – podobnie jak w wypadku obręczy z Jarnic – braku molibdenu. Molibdenu nie zawiera również bransoleta z Kisielan-Żmich: zrobiono ją ze stopu o równej zawartości cyny (6,07%) i cynku (5,81%), z wyraźnym udziałem ołowiu (1,48%) i, nieco niższym, antymonu (0,82%) – skład odpowiada tzw. złomowi mosiężnemu. Z kolei jedyna znana nam analiza ozdoby typu *Şimleul Silvaniei* spoza ziem polskich, z czeskiego Sedlca, wykazała, że wykonano ją z „czystego”, wysokocynowego brązu ze niewielkimi, lecz zauważalnymi ilościami ołowiu i antymonu, przy braku molibdenu i srebra²⁰⁰. Ra-

dykalnie inny jest natomiast skład wisiorka typu *Şimleul Silvaniei* znalezionego w Czersku – zrobiono go z wysokocynkowego (14,48–15,59%) mosiądzu o niewielkich zawartościach cyny i ołowiu (znów przy braku molibdenu), czyli tzw. mosiądzu „dekoracyjnego”.

Wydaje się zatem, że hipoteza mówiąca o produkcji ozdób obręczowych typu *Şimleul Silvaniei* ze stopu miedzi o szczególnym, specjalnie dobranym składzie nie znajduje potwierdzenia, niemniej warto byłoby oczywiście kontynuować analizy kolejnych ozdób tego typu, zwłaszcza tych spoza ziem Polski. W wypadku materiałów polskich istotne może być zbadanie składu surowca bransolety z Niedanowa i zachowanego naramiennika (?) z Lasów, pochodzących z dobrze datowanych zespołów grobowych; obie bransolety typu Rustoiu 3a z Wolnego Dworu, także należące do inwentarza grobowego o pewnie ustalonej metryce, są chyba zbyt silnie skorodowane, aby możliwe było uzyskanie wiarygodnych wyników.

Fragment obręczy typu *Şimleul Silvaniei* z Jarnic nie poddaje się łatwej interpretacji. O ile pewny jest jej związek z osadnictwem ludności kultury przeworskiej i, bez większych wątpliwości, datowanie na fazę B₁, to niejasna pozostać musi jej funkcja. Stan zachowania nie pozwala na określenie rozmiarów obręczy, choć jej przekrój wskazywać może, że należała do grupy obręczy mniejszych, delikatniejszych – czyli potencjalnych bransolet. Możliwe jednak, że wyprostowany fragment obręczy typu *Şimleul Silvaniei* jest śladem celowego, wtórnego wykorzystania, choć w nieznanej roli, zniszczonej, ale z uwagi na unikatowy charakter ciągle atrakcyjnej ozdoby.

¹⁹⁷ Opieramy się tu na opinii Pana dr. Zdzisława Hensla, kierownika Laboratorium Bio- i Archeometrii PAN w Warszawie, któremu uprzejmie dziękujemy za konsultacje w tej kwestii.

¹⁹⁸ Zob. przyp. 95.

¹⁹⁹ Zob. K. Wateborska-Rakowska 2017.

²⁰⁰ W badaniu próbek z wnętrza zabytku przeprowadzonym metodą fluorescencji rentgenowskiej oznaczono zawartość miedzi

(77,7–80,3%), ołowiu (0,6%), cyny (17,45–20,01%), antymonu (0,6–0,7%), niklu (0,33–0,35%) i arsenu (0,2%) (J. John, M. Fikrle 2013, s. 275, tab. 2). Wykonano także analizy powierzchniowe, te jednak dały wyniki bardzo różne i ewidentnie zaburzone (J. John, M. Fikrle 2013, tab. 1).

Zapinka kolankowata

Formalna klasyfikacja zapinki z kolankowatym kabłąkiem i grzebykiem na główce (Ryc. 2:3, 23:1) nie powinna budzić większych wątpliwości – fibula ta generalnie odpowiada definicji almgrenowskiego typu 132²⁰¹. Ostatnio Adam Cieśliński zwrócił uwagę, iż przegląd licznych już zapinek spełniających te kryteria pokazuje, że nie tworzą one zespołu morfologicznie homogenicznego i konieczna jest ich ponowna analiza²⁰². W oczywisty sposób utrudnia to tak datowanie, jak i identyfikację kulturową zapinki z Jarnic.

Nie mieści się ona ani w „klasycznym” typie Almgren 132, ani w jego wielbarskim wariantcie, ani w żadnej z odmian specjalnych wydzielonych przez Adama Cieślińskiego i, ostatnio, przez Eduarda Droberjara²⁰³. Naturalnie, należy ją rozpatrywać przede wszystkim na tle innych egzemplarzy ze stopów miedzi, ale z uwzględnieniem jej wielkości²⁰⁴. Wśród nich znajduje w zasadzie tylko jedną (choć niepełną) analogię – zapinkę z grobu 21 z Krupic, pow. siemiatycki. Ma ona tę samą wielkość i konstrukcję zapięcia, mały grzebyk z dwoma bruzdami na główce i wąski kabłąk ze słabo zaznaczonym załomem na grzbiecie, ale też niski, „szczątkowy” grzebyk z dwoma lub trzema poprzecznymi bruzdkami na końcu nóżki²⁰⁵ (Ryc. 23:2). W obu wypadkach (Jarnice i Krupice) czytelne są nawiązania do kolankowatych zapinek 9. serii V grupy Almgrena. Na obszarach przeworsko-wielbarskich są one wprawdzie bardzo rzadkie²⁰⁶, niemniej dwa duże egzemplarze o wąskim kabłąku z ostro załamanym kolankiem, typu Almgren 138/140, znane są również ze wschodniego Mazowsza – jeden (żelazny) odkryto obok grobu 59 na przeworskiej nekropoli w Garwolinie, pow. *loco*²⁰⁷, drugi (ze stopu miedzi) znaleziono luźno na przeworsko-wielbarskim cmentarzysku w Starej Wsi, pow. węgrowski²⁰⁸. Nóżka tej drugiej, silnie uszkodzonej zapinki (brak aparatu zapięcia), jest

wyodrębniona za pomocą małego zgrubienia ze środkową bruzdą i zakończona słabo wydzielonym guzkiem.

W zespołach przeworskich zapinki typu Almgren 132 ze stopów miedzi są rzadkie, ich znaleziska rozproszone, a poszczególne egzemplarze wyraźnie się od siebie różnią – co prowadzi do wniosku, że mogą być zarówno efektem eksperymentów z nietypowym dla tej formy surowcem, jak i importami spoza strefy przeworskiej. *Nota bene*, takim eksperymentem zdaje się być wzorcowa fibula typu 132, z Wrocławia-Popowic (dawn. *Breslau-Pöpelwitz*); zgodnie z opisami jej grzebyk i sprężynkę zrobiono z brązu, a kabłąk z żelaza²⁰⁹ (Ryc. 24:3). Małą zapinkę tegoż typu znaleziono luźno na cmentarzysku w Kryspinowie, pow. krakowski. Ma ona wydatny grzebyk z dwoma bruzdami, poprzecznie żłobkowany koniec nóżki i wysoką pochewkę; krawędzie grzebyka i grzbiet są nacinane (Ryc. 24:2)²¹⁰. Drugi okaz z tej nekropoli, z grobu 62, to duża, masywna zapinka ze stosunkowo wąskim, niezdobionym grzebykiem, poprzecznie żłobkowanym końcem nóżki zakończonej profilowanym guzkiem i stosunkowo wysoką pochewką²¹¹ (Ryc. 24:4). Guzek na nóżce jest wśród fibul typu Almgren 132 cechą rzadką, niemniej ostatnio przyjętą za dystynktywną dla wydzielonej przez Eduarda Droberjara – chyba jednak zbyt pochopnie – odmiany 132c²¹². Stożkowatym guzkiem zakończona jest nóżka innej zapinki ze stopu miedzi, znalezionej ostatnio na obszarze zespołu osadniczego w Skowronnie Dolnym, pow. pińczowski. Duża, masywna zapinka z wydatnym grzebykiem ma jednak wyraźne, prostokątne zgrubienie na „kolanku”, a grzebyk zdobiony jest wytłaczaną (?) folią, najpewniej złotą²¹³ (Ryc. 24:5). Te elementy znajdują z kolei dobre odpowiedniki w specyficznej kolankowatej zapince ze stopu miedzi, odkrytej

²⁰¹ O. Almgren 1923, s. 69–70, tabl. VI:132.

²⁰² A. Cieśliński 1999; K. Hahuła, A. Cieśliński 2003, s. 226–227.

²⁰³ A. Cieśliński 1999; E. Droberjar 2012.

²⁰⁴ Adam Cieśliński (1999, s. 13–15, lista 1) podzielił zapinki typu 132 na małe (dług. 21–33 mm), średnie (dług. 34–50 mm) i duże (dług. >50 mm); w tej ostatniej grupie wymienił tylko trzy okazy, wszystkie z przeworskich stanowisk na wschód od środkowej Wisły (Nadkole i Stara Wieś, pow. węgrowski, Zawyki, pow. białostocki).

²⁰⁵ J. Jaskaniś 2005, s. 17, 90, tabl. X/21:1. Pani Katarzynie Rusin z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku dziękujemy za udostępnienie aktualnej fotografii tej zapinki oraz opinię na temat ułamków ceramiki z tegoż grobu.

²⁰⁶ J. Andrzejowski 2009, s. 368–369.

²⁰⁷ A. Niewęgłowski 1991, s. 54, ryc. 36:a. Zbiory PMA, IV/7097 kn. 129.

²⁰⁸ W. Radig 1942, s. 197, tabl. IV:4. Zbiory PMA, IV/255 kn. 101.

²⁰⁹ I. Undset 1882, s. 74, tabl. X:22; A. Langenhan 1890, s. 102, 110, tabl. III:10; O. Almgren 1923, s. 185, tabl. VI:132; Ch. Pescheck 1939, s. 36–37, 314 (tu jako wyłącznie brązowa), tabl. I:132.

²¹⁰ Niepubl., zbiory Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (por. K. Godłowski 1977, s. 20; J. Andrzejowski 2009, s. 423, przyp. 1498). Pani dr Joannie Zagórskiej-Teledze z IA UJ serdecznie dziękujemy za informację o tym zabytku, a dyrektorowi IA UJ, Panu prof. dr. hab. Pawłowi Valde-Nowakowi za zgodę na wykorzystanie archiwalnych rysunków zapinek z Kryspinowa.

²¹¹ K. Godłowski 1974, s. 28, ryc. 4:d; 1977, s. 20.

²¹² (...) Almgren 132c: s kuličkou na nožce, varianta Jevičko (E. Droberjar 2012, s. 239, ryc. 1, 3:5).

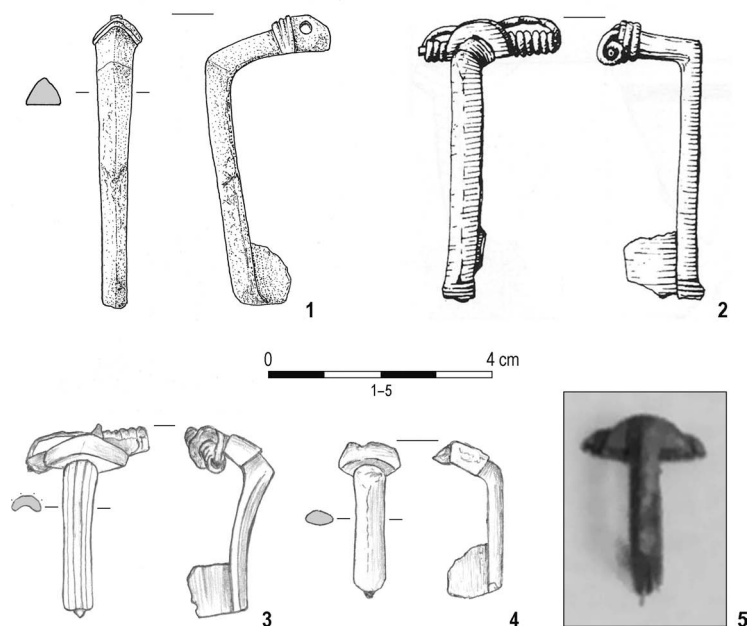
²¹³ D. Czernek 2015, s. 175, ryc. 6:9. Na terenie kultury przeworskiej podobnie datowane (fazy B₂–C_{1a}) zapinki zdobione wytłaczaną folią złotą lub srebrną nie są zbyt częste, co w jakimś stopniu na pewno jest skutkiem dominującego obrządku ciałopalnego, natomiast bardzo licznie notowane są w środowisku wielbarskim (ostatnio zob. M. Kordowska 2014, s. 240; R. Madyda-Le-gutko, J. Rodzińska-Nowak 2017, s. 304–307; M. Grygiel, M. Przybyła 2017, s. 310, ryc. 4), co dotyczy także „wielbarskiego” wariantu zapinek typu Almgren 132 (K. Hahuła, A. Cieśliński 2003, s. 228).

Ryc. 23. Wykonane ze stopów miedzi zapinki typu Almgren 132 i zbliżone ze wschodniego Mazowsza i Podlasia: Jarnice, znal. luźne (1), Krupice, grób 21 (2), Drozdowo, znal. luźne (3), Jadwisin, znal. luźne (4), Turza Wielka, znal. luźne (?) (5).

Fig. 23. Copper alloy brooches type Almgren 132 and approximate forms recovered in eastern Mazowsze and Podlasie: Jarnice, stray find (1), Krupice, grave 21 (2), Drozdowo, stray find (3), Jadwisin, stray find (4), Turza Wielka, stray find (?) (5).

Rys./Drawing: A. Potoczny (1), T. Rakowski (3, 4).

Wg/After: J. Jaskanis 2005 (2), archiwum fotografii/photo archive of Prussia-Museum (5)

podczas tzw. amatorskich poszukiwań na zachodniej Ukrainie, prawdopodobnie w obwodzie lwowskim; jej kabłąk jest jednak bardzo krótki i oddzielony niskim półkolistym grzebykiem od tarczowatej nóżki zakończonej guzkiem²¹⁴. Najciekawszą – z naszego punktu widzenia – spośród przeworskich zapinek Almgren 132 wykonanych ze stopów miedzi jest krótka niezdobiona fibula z grobu 29 z cmentarzyska w Koninie, pow. *loco*, z wąskim kabłąkiem i małym, poprzecznie żłobkowanym grzebykiem²¹⁵ (Ryc. 24:1), z czysto formalnego punktu widzenia jest ona bowiem najbliższa zapince z Jarnic.

Do zespołu z grobu 62 z Kryspinowa należy też żelazny wisiorzek torebkowaty – chronologia tych ozdób zasadniczo zamyka się w fazie B₂/C₁–C_{1a}²¹⁶, ceramika z grobu 29 z Konina²¹⁷ odnoszona może być tylko ogólnie do faz B₂–B₂/C₁, natomiast w grobie w Wrocławia-Popowic, z dużą trójuchą popielnicą wazowatą, znaleziono m.in. także okucie końca pasa typu 4, co umieszcza zespół u schyłku fazy B₂ bądź w fazie B₂/C₁–C_{1a}²¹⁸.

Przeworska atrybucja grobu 21 z Krupic zapewne była oparta przede wszystkim na datowaniu zapinki, określonej jako wariant typu Almgren 132²¹⁹, bowiem znalezione w jego wypełniku nieliczne, drobne fragmenty ceramiki są kulturowo nieme²²⁰. Położenie grobu na planie cmentarzyska zdaje się wprawdzie sugerować związek z nekropolą przeworską, ale kilka metrów na północ zaczyna się duża strefa zniszczona przez sowiecki bunkier, zaś w południowej części stanowiska groby wielbarskie są przemieszane z przeworskimi²²¹. Ostatecznie więc identyfikacja kulturowa tego zespołu nie może być jednoznacznie rozstrzygnięta.

W zasadzie wyłącznie ze stopami miedzi i srebrem mamy do czynienia w wypadku, dość zresztą licznych, zapinek typu Almgren 132 ze stanowisk kultury wielbarskiej. Większość z nich to egzemplarze wyraźnie odmienne od żelaznych fibul przeworskich, co – zdaniem Adama Cieślińskiego – jest i efektem różnic w technologii produkcji okazów z tych surowców, i wykonywania ich we właściwej dla ówczesnej mody wielbarskiej stylistyce – tzw. barokowej²²². Niemniej są wśród nich egzemplarze, które dokładnie odpowiadają almgrenowskiemu wzorcowi – krótkie, z kabłąkami o przekroju trójkątnym lub półkolistym, i dużymi lub średnio dużymi niezdobionymi grzebykami na główkach, jak np. zapinki z Nowego Łowicza, pow. drawski, Kowalewka, pow. obornicki, Zakrzewskiej Osady, pow. sępoleński, czy Gostkowa (Fol-

²¹⁴ <http://arc.violity.com/fibula-plakirovka-zolotom-342451> (dostęp 14.01.2016). Nóżka w kształcie kolistej tarczki jest cechą dystryktywną 3. odmiany zapinek typu Almgren 132 w niepublikowanej klasyfikacji Adama Cieślińskiego (1999, s. 31–35, tabl. IV; K. Hahuła, A. Cieśliński 2003, s. 228; J. Andrzejowski, A. Cieśliński 2007, s. 288–289, ryc. 8, 9), i odmiany Almgren 132b w ujęciu Eduarda Droberjara (2012, s. 237, ryc. 3:4).

²¹⁵ B. Kostrzewski 1947, s. 212, 283, ryc. 30:3.

²¹⁶ K. Godłowski 1974, s. 28, ryc. 4c. Por. K. Godłowski 1977, s. 44; R. Madyda-Legutko, w druku.

²¹⁷ B. Kostrzewski 1947, s. 212, ryc. 30:1.2.

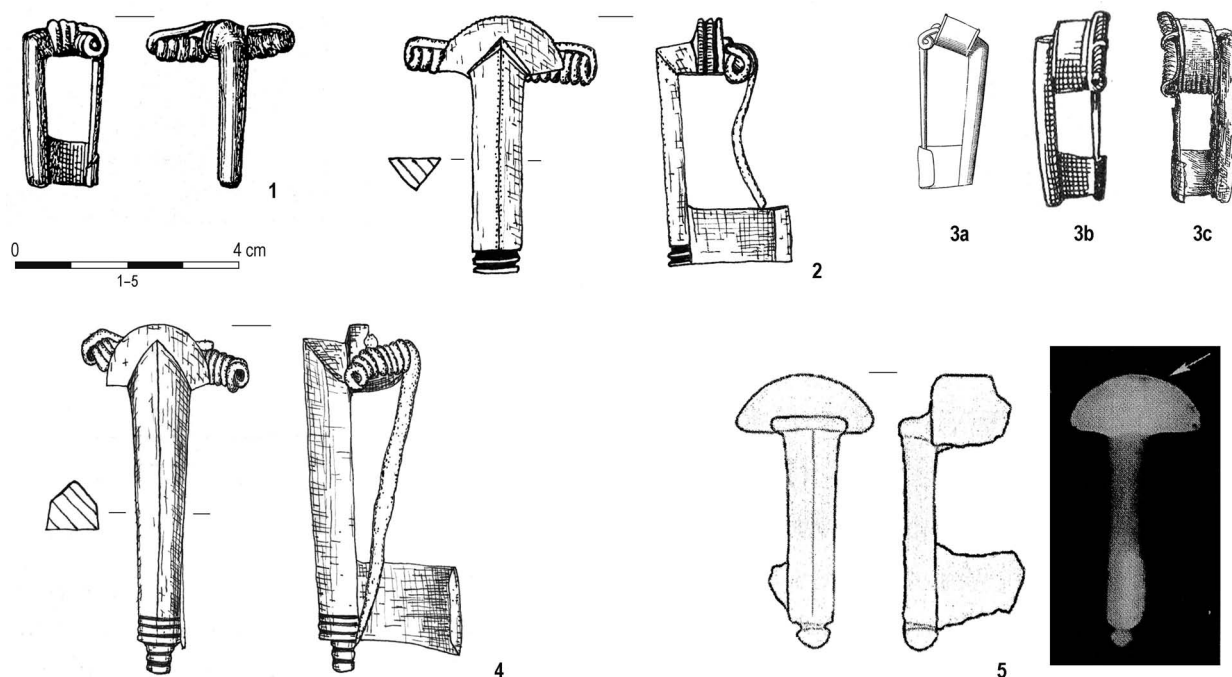
²¹⁸ Ch. Pescheck 1939, s. 314, ryc. 173, tabl. 26:1. Odnośnie do datowania okuć typu 4 zob. R. Madyda-Legutko 2011, s. 46.

²¹⁹ J. Jaskanis 2005, s. 17, 90.

²²⁰ Zob. przyp. 205.

²²¹ Por. J. Jaskanis 2005, ryc. 2, tabl. CII.

²²² A. Cieśliński 1999, s. 23–30, tabl. III; K. Hahuła, A. Cieśliński 2003, s. 227–228, przyp. 20.

Ryc. 24. Wykonane ze stopów miedzi (1, 2, 4, 5) oraz ze stopu miedzi i żelaza (3) zapinki typu Almgren 132 ze stanowisk kultury przeworskiej: Konin, grób 29 (1), Kryspinów, znal. luźne (2), Wrocław-Popowice, grób (3), Kryspinów, grób 62 (4), Skowronno Wielkie, znal. luźne (5).

Fig. 24. Copper alloy (1, 2, 4, 5) and copper alloy-iron (3) brooches type Almgren 132 found on Przeworsk Culture sites: Konin, grave 29 (1), Kryspinów, stray find (2), Wrocław-Popowice, grave (3), Kryspinów, grave 62 (4), Skowronno Wielkie, stray find (5).

Wg/After: B. Kostrzewski 1947 (1), archiwum Instytutu Archeologii UJ/archive of Institute of Archaeology UJ (2, 4), O. Almgren (3a), Ch. Pescheck 1939 (3b), A. Langenhan 1890 (3c), D. Czernek 2015 (5)

sąga), pow. toruński²²³ (Ryc. 25:1–4). Te właśnie okazy skłaniają do – wprawdzie ostrożnej – identyfikacji jako wielbarskich bardzo do nich podobnych małych zapinek ze stopów miedzi znalezionych na wschód od środkowej Wisły, luźno w Drozdowie, pow. płoński²²⁴, i w Jadwisinie, pow. legionowski²²⁵, a w nieznanym kontekście w Turzy Wielkiej (dawn. *Groß Tauersee*), pow. działdowski²²⁶ (Ryc. 23:3–5). Z każdego z tych stanowisk znamy

²²³ Gostkowo, grób 1 (B. Ziolkonka 1968, s. 56, ryc. 2:b); Kowalewko, znal. luźne (T. Skorupka 2001, s. 128, 138, tabl. 158:12); Nowy Łowicz, grób 68 i kurhan 61, grób 1 (niepubl.; por. A. Cieśliński 1999, s. 79, 80), uprzejme informacje Pana dr. hab. Adama Cieślińskiego z IA UW, któremu serdecznie dziękujemy za zgodę na wykorzystanie rysunku zapinki z grobu 68; Zakrzewska Osada, grób 40 (J. Szałkowska-Łoś, J. Łoś 2013, s. 28, tabl. XVI/40:a).

²²⁴ W. Bernat 1955, s. 212, ryc. 9 (rysunek opublikowano w skali 3:2); zbiory PMA, IV/5047. Por. K. Hahuła, A. Cieśliński 2003, s. 228.

²²⁵ Niepubl., zbiory PMA, IV/10490.

²²⁶ Archiwum fotografii *Prussia-Museum*, PM-N000754/2, PM-N754/2. Wielkość tej zapinki określić można przez porównanie ze znajdującą się na tym samym zdjęciu brązową bransoletą węzową z Turzy Małej (dawn. *Klein Tauersee*), pow. działdowski, której wymiary (69×59 mm) znamy z opisu jej rysunku w karto-

zarówno materiały przeworskie, jak i wielbarskie²²⁷. Jeszcze ciekawsza zdaje się tu być kolejna fibula z Zakrzewskiej Osady, mała, z grzebykiem wprawdzie wysokim, ale niewiele tylko szerszym od główki, i wysoką pochewką ukośną w stosunku do kabłąka, co jest cechą typologicznie późną (Ryc. 26)²²⁸; znaleziono ją w zespole (grób 31) z parą zapinek typu Almgren 201, a więc pewnie datowanym na fazę B₂/C₁²²⁹.

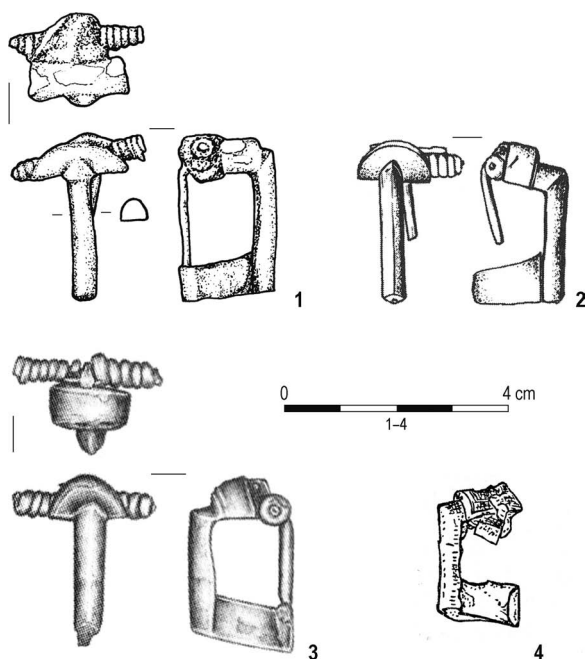
Mały, żłobkowany grzebyk na główce zapinki z Jarnic znajduje też inne punkty odniesienia. Z „barbarzyńskich” stanowisk z Kotliny Czeskiej, Dolnej Austrii i zachodniej Słowacji pochodzi seria niewielkich fibul odpowiadających wprawdzie definicji typu Almgren 132, ale mających wyraźne cechy lokalne. Eduard Droberjar wydzielił wśród nich nieliczne „klasyczne” fibule typu 132 oraz cztery jego odmiany (132a–d), a także cztery typy fibul

tece Herberta Jankuhna (Jankuhn, *Spuścizna*). Dobry stan zachowania zapinki sugeruje, że wykonano ją ze stopu miedzi, na ten materiał – a jednocześnie datowanie na fazę B₂/C₁ – zdaje się też wskazywać widoczna na zdjęciu dość wysoka pochewka.

²²⁷ Zob. J. Andrzejowski 2009, s. 422 (Jadwisin), 458–460 (Turza Wielka), 477 (Drozdowo) – tam starsza lit.

²²⁸ Por. K. Hahuła, A. Cieśliński 2003, s. 227.

²²⁹ J. Szałkowska-Łoś, J. Łoś 2013, s. 27, tabl. XIV/31:b–d.

Ryc. 25. Wykonane ze stopów miedzi „zwykłe” zapinki typu Almgren 132 ze stanowisk kultury wielbarskiej: Nowy Łowicz, grób 68 (1), Kowalewko, znal. luźne (2), Zakrzewska Osada, grób 40 (3), Gostkowo (Folsąg), grób 1 (4).

Fig. 25. 'Ordinary' copper alloy brooches type Almgren 132 found on Wielbark Culture sites: Nowy Łowicz, grave 68 (1), Kowalewko, stray find (2), Zakrzewska Osada, grave 40 (3), Gostkowo (Folsąg), grave 1 (4).

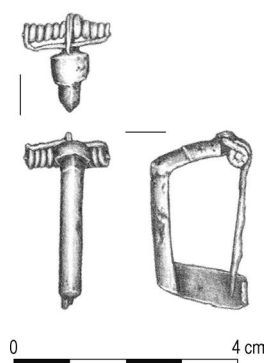
Rys./Drawing: E. Pazyna (1). Wg/After: T. Skorupka 2001 (2), J. Szalkowska-Łoś & J. Łoś 2013 (3), B. Zielonka 1968 (4)

określonych przezeń jako „brązowe ‘germańskie’ zapinki kolankowate z płytką na główce” (BGKF A–D), które wyróżniać ma forma grzebyka na główce – innego niż półcylindryczny, charakterystyczny dla almgrenowskiego wzorca 132²³⁰. Abstrahując od samej klasyfikacji, niekoniecznie zresztą jasnej i konsekwentnie przeprowadzonej²³¹, są wśród nich także egzemplarze z grzebykami bardzo podobnymi do grzebyka zapinki z Jarnic – niskimi, wąskimi, z poprzecznymi bruzdami, jak zapinki odmiany 132a z Prachovic we wschodnich Czechach oraz z Dyjákovic i Slatinic na Morawach²³². *Nota bene*, wspo-

²³⁰ E. Droberjar 2012, s. 236–241, ryc. 3, 4; zob. też J. Tejral 2015, s. 56–61, ryc. 13, 14.

²³¹ Na przykład niemal identyczne zapinki ze zbiorów muzeum w Komárně (M. Lamiová-Schmiedlová 1961, s. 63, tabl. XVI:11) i z osady w Ringelsdorf w Dolnej Austrii (S. Nebhay, A. Stuppner 1990b, s. 239, ryc. 1317) zostały zaliczone odpowiednio do odmiany Almgren 132a i do typu BBKF D, podobnie jak zapinki z osad w Drösing w Dolnej Austrii (E. Lauer mann 1996, s. 698, ryc. 478) i Ringelsdorf (S. Nebhay, A. Stuppner 1990a, s. 238, ryc. 1294), różniące się jedynie liczbą żłobków w małym grzebyku o trójkątnym obrysie – do odmiany Almgren 132a i typu BGKF B (zob. E. Droberjar 2012, s. 237, 241).

²³² D. Vích 2010, s. 718, ryc. 3:2; J. Jílek, S. Klanicová 2009, s. 320, ryc. 3:3; Z. Loskotová 2009).

Ryc. 26. Wykonana ze stopu miedzi zapinka typu Almgren 132 z wąskim grzebykiem z grobu 40 z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Zakrzewskiej Osadzie.

Fig. 26. Copper alloy brooch type Almgren 132 with a narrow crest from grave 40 in the Wielbark Culture cemetery at Zakrzewska Osada.

Wg/After: J. Szalkowska-Łoś & J. Łoś 2013

mniana wyżej fibula typu Almgren 132 z przeworskiego cmentarzyska w Koninie, odpowiadająca odmianie 132a Droberjara, znajduje dobre analogie morfologiczne w Enzersfeld w Dolnej Austrii²³³ czy w Medlovicach na Morawach²³⁴. Rudymenarne grzebyki z jedną bądź dwoma bruzdami ma zresztą także kilka innych zapinek tejże odmiany, podobnie jak niektóre fibule typów BGKF A i B (Ryc. 27). Większość tych zapinek to znaleziska luźne, niemniej zdaniem Eduarda Droberjara należy je łączyć z okresem wojen markomańskich²³⁵.

W konsekwencji za bardziej prawdopodobne należałoby zatem przyjąć datowanie zapinki z Jarnic na fazę B₂/C₁ i łączenie jej z najstarszą fazą osadnictwa wielbarskiego na prawobrzeżnym Mazowszu, choć oczywiście, w świetle skomplikowanej sytuacji kulturowej w dorzeczu Liwca w fazie B₂/C₁²³⁶, kwestię tę pozostawić trzeba otwartą.

Podsumowanie

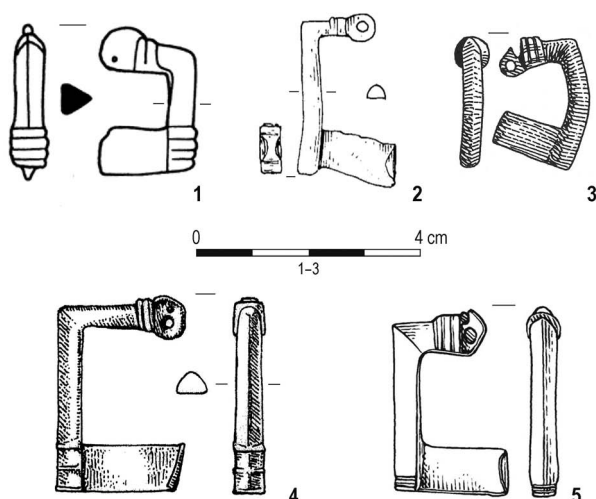
Zespół osadniczy z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich, położony na krawędzi doliny Liwca na południe od wsi Jarnice, dopiero czeka na pełne rozpoznanie. Cmentarzysko, odkryte tu w latach 70. XIX wieku i rozkopywane amatorsko w następnych dekadach, pozostaje w zasadzie niezbadane. Do dziś zachowało się tylko wyposażenie jednego grobu popielnicowego z fazy A₂ i wzmianki o innych zabytkach, jednak o nieznanej metryce. Prace wykopaliskowe, przeprowa-

²³³ A. Karl, V. Karl 1999, s. 781, ryc. 619.

²³⁴ Tu jednak okaz z poprzecznymi bruzdami na końcu nóżki (M. Čížmář *et alii* 2009, s. 144, 145, ryc. 5:19; E. Droberjar 2012, ryc. 3:3).

²³⁵ E. Droberjar 2012, s. 237, 242.

²³⁶ Zob. np. J. Andrzejowski 1989; 2001, s. 107–111; 2005; w druku – tama pełna lit.

Ryc. 27. Wykonane ze stopów miedzi zapinki odmiany Almgren 132a wg Droberjara z małymi, żłobkowanymi grzebykami, z Czech, Moraw i Dolnej Austrii: CS Prachovice, znal. luźne (1), CS Dyjákovice, znal. luźne (2), A Enzersfeld, znal. luźne (3), CS Slatinice, znal. luźne (4), CS Medlovice, znal. luźne (5).

Fig. 27. Copper alloy brooches variant Almgren 132a acc. to Droberjar with small grooved crests, from Bohemia, Moravia and Lower Austria: CS Prachovice, stray find (1), CS Dyjákovice, stray find (2), A Enzersfeld, stray find (3), CS Slatinice, stray find (4), CS Medlovice, stray find (5).
Wg/After: D. Vích 2010 (1), J. Jílek & S. Klanicová 2009 (2), A. Karl & V. Karl 1999 (3), Z. Loskotová 2009 (4), M. Čížmář *et alii* 2009 (5)

dzzone w 2. połowie lat 60. XX wieku na niewielkim obszarze południowej części stanowiska, ujawniły jedynie nikłe pozostałości starożytnej nekropoli zniszczonej tak przez osadę wczesnośredniowieczną, jak i nowożytną orkę.

Sąsiadująca z cmentarzyskiem rozległa osada (lub kilka osad?), oddzielona od niego małym, nieistniejącym dzisiaj strumieniem, rozpoznana jest tylko powierzchniowo, jako że badania wykopaliskowe objęły powierzchnię niespełna ara w skrajnie północnej partii stanowiska. Starożytna ceramika z tej osady to, poza niecharakterystycznymi ułamkami o niejasnej metryce i atrybucji kulturowej, ułamki naczyń kultury przeworskiej z faz A₁–A₂ młodszego okresu przedrzymskiego (w tym nieliczne o stylistyce nawiązującej do tzw. kultury jastorfskiej na Niziu Polskim) i z wczesnego okresu wpływów rzymskich. W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabierają odkryte tu w 2015 roku trzy zabytki ze stopów miedzi.

Zapinka z kulkami na kabłąku wariantu *Blanchs Hotel*, a także bliżej niezlokalizowane znalezisko zapinki typu gotlandzkiego „znad Liwca/Bugu” świadczą o kontaktach łączących tę część ziem Polski z przypuszczalnymi ośrodkami metalurgicznymi o niejednorodnym i niezdefiniowanym obliczu kulturowym, funkcjonującymi zapewne gdzieś w rejonie szeroko rozumianej strefy dolnej Wisły, ewentualnie międzyrzecza Warty i Note-ci. Najbardziej prawdopodobny wydaje się związek obu

zapinek z odkrywaną w Jarnicach, aczkolwiek nieliczną, ceramiką o stylistyce tzw. kultury jastorfskiej na Niziu Polskim, której centra osadnicze znajdowały się właśnie na Kujawach i ziemi chełmińskiej, ale której obecność jest także poświadczona w północnej Wielkopolsce²³⁷. Oba zabytki można datować na późny odcinek fazy A₁, ewentualnie początki fazy A₂. Byłby to więc czas bezpośrednio poprzedzający lub zbliżony do kształtowania się sieci osadniczej kultury przeworskiej na wschodnim Mazowszu i Podlasiu, czego świadectwem jest rozpoczęcie użytkowania rozległych, długotrwałych nekropoli²³⁸. W fazie A₂ założone zostało pobliskie cmentarzysko w Karczewcu, pow. węgrowski, stan. I, a być może nieco wcześniej – oddalona o około 40 km na północ nekropola w Kamieńczuku, pow. wyszkowski, stan. 1, położona u ujścia Liwca do Bugu. O ile dla środkowo-zachodniej części kraju postulowany jest genetyczny związek między późną fazą tzw. kultury jastorfskiej na Niziu Polskim a kulturą przeworską (mimo pozostających wątpliwości co do przebiegu tej transformacji i datowania zaniku struktur „jastorfskich”)²³⁹, to kwestia procesów prowadzących do wykształcenia się tej ostatniej jednostki we wschodniej części kraju wciąż pozostaje niejasna²⁴⁰. Wydaje się jednak, że istotną rolę odegrały tu impulsy docierające ze środkowej części Polski, gdzie kultura przeworska uformowała się nieco wcześniej. A zatem omówione zabytki o wczesnej metryce (obie zapinki – wariantu *Blanchs Hotel* i typu gotlandzkiego – oraz ceramika o stylistyce tzw. kultury jastorfskiej na Niziu Polskim), które przecież trudno łączyć wprost z kulturą przeworską, mogą w pewien sposób wpisywać się w to zjawisko, będąc świadectwem pojawiania się nad Liwcem grup ludności docierających tu z zachodu i inicjujących lub biorących udział w procesie zmiany kulturowej na tym obszarze.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że znad Liwca pochodzą także inne, choć równie nieliczne, zabytki o ewidentnie jastorfskiej proveniencji. Mianowicie w Grodzisku, pow. węgrowski, stan. 4, oddalonym o około 3 km na południe od Jarnic, odkryto luźno fragment brązowego naszyjnika z cylindrycznie zgrubiałymi zakończeniami²⁴¹, a ze wspomnianego już Kamieńczuka, ze stan. 11 nieodległego od nekropoli na stan. 1 – brązową szpilę ze skrzydełkami typu wschodniomeklembersko-przedniopomorskiego (Ryc. 28)²⁴². Ich proveniencja jest inna niż w wypadku

²³⁷ M. Grygiel 2015, ryc. 1, 2.

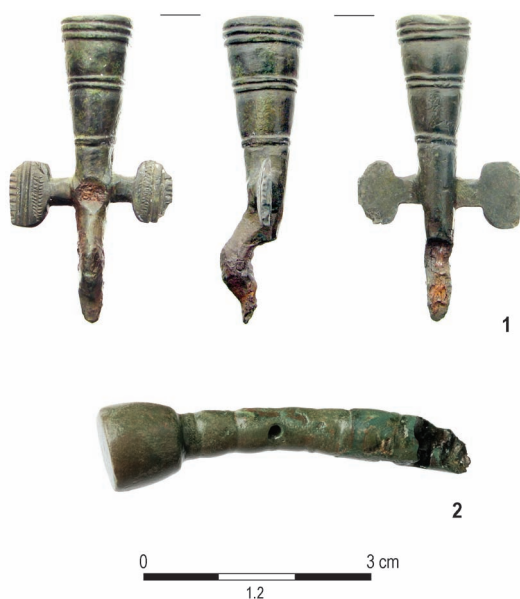
²³⁸ T. Dąbrowska 2008, s. 82–84, 104, mapy 3, 5.

²³⁹ M. Grygiel 2004, s. 59–64, tabl. II; 2015, s. 151–152.

²⁴⁰ Por. T. Dąbrowska 2008, s. 99–100, 104, 114; M. Grygiel 2015, s. 152.

²⁴¹ M. Kordowska 2014, s. 238–240, ryc. 3:1. Autorce dziękujemy za udostępnienie niepublikowanego zdjęcia tego zabytku.

²⁴² Niem. *Flügelnadel des ostmecklenburgisch-vorpommerscher Typs*. Z. Nowakowski 2006; por. A. Maciałowicz 2009, s. 190–191, 200–201; M. Grygiel 2015, s. 147, 149.

Ryc. 28. Ozdoby kultury jastorfskiej znad Liwca: szpila ze skrzydełkami (brązowa z żelaznym rdzeniem) z Kamieńczyka, stan. 11 (1) oraz fragment brązowego naszyjnika z cylindrycznie zgrubiałymi końcami z Grodziska (2).

Fig. 28. Jastorf Culture ornaments from the Liwiec River area: winged pin (bronze, with an iron core) from Kamieńczyk, site 11 (1) and a fragment of a bronze neck-ring with thick cylindrical terminals from Grodzisk (2).

Fot./Photo: A. Maciałowicz (1), M. Kordowska (2)

obu omówionych wyżej zapinek, bowiem przedmioty te należy wywodzić z północno-wschodniej części dzisiejszych Niemiec. Niemniej ich pojawienie się w dolinie Liwca na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego (lub w początkach tego drugiego) dobrze wpisuje się w wyżej zarysowaną koncepcję szlaku komunikacyjnego, wiodącego wzdłuż dolin Warty i Noteci, a następnie Wisły i Bugu. Należy jednak wyraźnie rozdzielić te zabytki od zjawiska określanego w literaturze jako „szlak bastarneński”²⁴³, bowiem tego rodzaju ozdób nie odnotowano w kulturze Poienești-Lucașeuca, interpretowanej jako archeologiczne świadectwo tej migracji. I choć bardziej szczegółowa interpretacja napływu w dolinę Liwca zarówno obu zabytków metalowych pochodzenia północnoniemieckiego, jak i omówionych zapinek, pozostaje zagadkowa, to warto podkreślić, że – wraz z opisaną ceramiką – zmieniają one dotychczasowy obraz bardzo skąpej reprezentacji znalezisk, które można wywodzić z szeroko rozumianego świata jastorfskiego lub północnoeuropejskiego²⁴⁴. Odnotowane obecnie nieco

większe ich nagromadzenie, a także chronologia, która wyprzedza czas rozkwitu miejscowych struktur kultury przeworskiej, oraz ich całkowicie egzotyczny charakter w lokalnym środowisku, pozwalają przypuszczać, że stanowią one nie tyle importy przedmiotów, co świadectwo pojawiania się tu – być może nielicznych – grup obcej ludności. Jak już była o tym mowa, obecność przybyszy mogła stać się jednym z katalizatorów transformacji kulturowej na tym obszarze.

Interesujące jest też, że jedyny grób znany z cmentarzyska na stan. 1 w Jarnicach potwierdza utrzymywanie przez lokalną społeczność związków z Północą (i Zachodem?) także w czasach późniejszych, a więc w rozwiniętej fazie A₂. Świadczy o tym żelazna zapinka typu K o pochewce zdobionej ażurowym kółkiem. Zabytek ten jest najdalej na południowy wschód wysuniętym znaleziskiem tego rodzaju, a najlepsze analogie odnajduje nad dolną Wisłą i w dorzeczu Łaby. W tym jednak czasie rozległe kontakty społeczności przeworskich osiadłych na wschodnim Mazowszu i Podlasiu nie dziwią, ponieważ rozpoczynał się czas ich *prosperity*, związany też z wyraźnym nasileniem oddziaływań celtyckich docierających z Południa, a przekazywanych następnie dalej na Północ²⁴⁵.

Fragment ozdoby obręczowej typu *Șimleul Silvaniei* jest jednym z kilku tylko znalezisk tego typu z terenów na wschód od środkowej Wisły. O ile jej funkcja (bransoleta?, wisior/amulet?) pozostaje niejasna, to bez większych wątpliwości datować ją należy na fazę B₁ i – co oczywiste – wiązać z osadnictwem kultury przeworskiej. Warto zauważyć, że kolejną obręcz tego typu odkryto ostatnio w Kisielanach-Żmichach, także położonych na Liwcem, na południowy wschód od Jarnic. Nowe, dość liczne znaleziska obręczy typu *Șimleul Silvaniei* z środkowej i północnej Polski, ale też z Czech, Moraw i zachodniej Ukrainy, zmieniają w istotny sposób dotychczasową mapę ich rozprzestrzenienia. Wydaje się też, że konieczne jest ponowne przemyślenie hipotezy o ich dackiej genezie, której skutkiem było uznawanie obręczy spoza tego obszaru za importy dackie lub ślad dackich oddziaływań. Te nowe materiały potwierdzają też wcześniejszą obserwację, że na terenach na północ od Karpat obręcze typu *Șimleul Silvaniei* znajdowane są w zespołach – kultury przeworskiej bądź horyzontu transformacji oksywsko-wielbarskiej – generalnie nieco młodszych (faza B₁) niż obręcze z zespołów dackich i celtyckich (faza LT D1–D2). Zwraca jednak uwagę, że duża część obręczy „północnych” nosi silne ślady używania (wytarcia), co mogłoby sugerować długi czas ich funkcjonowania i osłabić znaczenie tej różnicy chronologicznej; co ważne, te mocno starte egzemplarze to przede wszystkim znaleziska na pewno lub przypuszczalnie grobowe. Obserwacja ta jest wprawdzie trudna do uogólnienia bez autopsji obręczy „południo-

²⁴³ T. Dąbrowska 1994.

²⁴⁴ Por. T. Dąbrowska 2008, mapa 6; M. Grygiel 2015, ryc. 1, 2. Ostatnio materiały ceramiczne tzw. kultury jastorfskiej na Niżu Polskim – w tym ułamek „wilka ogniowego” – odkryto w Chyżynach, pow. miński, oddalonych o ok. 40 km w kierunku południowo-zachodnim od Jarnic (por. B. Bryńczak 2017).

²⁴⁵ T. Dąbrowska 2008, s. 104–109; A. Maciałowicz 2015a, s. 282–284, 288; 2017, s. 96–98.

wych”, niemniej publikowane fotografie pozwalają przypuszczać, że w ich wypadku większość okazów nie nosi wyraźnie widocznych śladów używania. Istotnym aspektem różnic pomiędzy oboma terytorialnymi grupami obręczy typu *Šimleul Silvaniei* jest ich wielkość: dobrze zachowane obręcze „południowe” mają rozmiary większe, a nawet zdecydowanie większe, niż funkcjonalna wielkość bransolet, zaś obręcze północne to niemal wyłącznie okazy mniejsze, właśnie wielkości bransolet. Interpretację komplikuje grób inhumacyjny odkryty ostatnio w Wolnym Dworze na Pomorzu Wschodnim: dwie obręcze typu *Šimleul Silvaniei* znaleziono w miejscu i układzie wykluczającym, aby stanowiły ozdoby rąk pochowanej tu osoby. Obie obręcze mają zresztą różną wielkość, co dotyczy także dwóch obręczy z grobu inhumacyjnego odkrytego na początku XX wieku w Lasach/Laase nad Nogatem. Trzeba więc przyjąć, że przynajmniej niektóre obręcze tego typu, mające wielkość bransolet lub naramienników, pełnić mogły inną rolę, np. zawieszek-amuletów. Ewidentnie taką właśnie rolę pełnił mały wisiołek typu *Šimleul Silvaniei* z Czerska.

Kolankowata zapinka typu Almgren 132 nie znajduje dobrych analogii, niemniej analiza stylistyczna i morfologiczna pozwala datować ją na fazę B₂/C₁ i uznać za ślad najstarszej fazy osadnictwa wielbarskiego w dolinie Liwca. Wśród ceramiki z osady w Jarnicach nie ma fragmentów, które można byłoby przypisać tej kulturze, powszechnie znany jest jednak fakt słabego manifestowania się w materiałach powierzchniowych osadniczych stanowisk kultury wielbarskiej. Pewnym, chociaż pośrednim argumentem na rzecz takiej interpretacji zapinki kolankowatej z Jarnic są znalezione ostatnio w bezpośrednim

sąsiedztwie stanowisk 22 i 23 dwie sprzączki z pogrubiłym kolcem²⁴⁶, które bez wątpienia należy datować na fazę C₂-D i łączyć z osadnictwem kultury wielbarskiej.

Czy późnorzymskie osadnictwo kultury wielbarskiej było w zespole jarnickim bezpośrednią kontynuacją osadnictwa przeworskiego, czy też ludność wielbarska osiadła tu po opuszczeniu okolicy przez starszych mieszkańców, mogą rozstrzygnąć dopiero szeroko zakrojone prace wykopaliskowe. W świetle bliskich wzajemnych relacji ludności obu kultur i częstej na terenach na wschód od środkowej Wisły, także w dorzeczu Liwca, ciągłości a nawet okresowego współużytkowania cmentarzysk przez ludność obu kultur²⁴⁷, ta pierwsza możliwość jawi się jako nader prawdopodobna.

Dr Jacek Andrzejowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
j.andrzejowski@pma.pl

Dr Andrzej Maciałowicz
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa
amacialow@gmail.com

²⁴⁶ Za tę informację dziękujemy Panu Robertowi Wyrostkiewiczowi z MWiP.

²⁴⁷ Zob. np. J. Andrzejowski 1989; 2001; 2005; w druku – tam pełna lit.

ŹRÓDŁA

Archiwum fotografii *Prussia-Museum*
zbiór fotografii z archiwum *Prussia-Museum*, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz (SMB-PK/MVF, PM-IXB).

Jankuhn, *Spußizna*
spuśćizna naukowa Herberta Jankuhna, Museum für Archäologie Schloss Gottorf w Szlezwiku.

Kostrzewski, *Archiwum*
archiwum Józefa Kostrzewskiego, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze.

Łuniewski, *Materiały*
zespół archiwalny Tymoteusz Łuniewski (1847–1905; rolnictwo, archeologia, etnografia, ekonomia), Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (sygn. III-65).

Łuniewski, *Pamiętnik...* I, II
Z Bogiem zaczęty pamiętnik ważniejszych wydarzeń z życia Tymoteusza Łukacz Łuniewskiego przydomku Plewa spisany w latach 1896 i 1897. (Silva Rerum), część pierwsza I, część II, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (rkps, sygn. 13133; mikrofilm w Bibliotece Narodowej w Warszawie, mf 45064, 45065).

BIBLIOGRAFIA

Aleksandrowska, E.
1977 (red.) *Literatura Pozytywizmu i Młodej Polski. Hasła osobowe M – Ś*, (oprac. Z. Szwejkowski, J. Maciejewski et alii), Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbust” 15, Warszawa.

Almgren, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Manus-Bibliothek 32, Leipzig² (Stockholm¹ 1897).

- Andrzejowski, J.
1994 *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska, tom I. Materiały z konferencji*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1 Lublin, s. 317–341.
2001 *Przemiany osadnicze i kulturowe na wschodnim Mazowszu i południowym Podlasiu u schyłku starożytności*, [w:] B. Bryńczak, P. Urbańczyk (red.), *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych*, Siedlce, s. 95–136.
2005 *Liwiec river as axis of local settlement structures of the Przeworsk and Wielbark Cultures*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, H. Friesinger (red.), *Wasserwege: Lebensadern – Trennungslinien. 15. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum*, Schleswig 30. November – 4. Dezember 2002, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Erg.-Reihe 3, Neumünster, s. 231–252.
2009 *Nekropola w Modle a późna faza kultury przeworskiej na północnym Mazowszu, część I–III*, mps dysertacji doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2014 *Ze studiów nad związkami przeworsko-wielbarskimi na wschodnim Mazowszu – cmentarzysko w Wyszowie nad Bugiem*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *IN MEDIO POLONIAE BARBARICAE. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina III, Warszawa, s. 19–43.
2017 *Ad vocem: Pierścieniowata zawieszka ażurowa z Podola*, [w:] J. Andrzejowski et alii (red.), *ORBIS BARBARORUM. Studia ad archaeologiam Germanorum et Barbarum temporibus Imperii Romani pertinentia Adalberto Nowakowski dedicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina VI, Warszawa-Schleswig, s. 421–430.
w druku *Goths' way through Eastern Poland – archaeological evidences*, [w:] A. Cieśliński, B. Kontny (red.), *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*, Neue Studien zur Sachsenforschung 7, Warszawa.
- Andrzejowski, J., Cieśliński, A.
2007 *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji*, Warszawa, 26–27 marca 2003, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, s. 279–319.
- Andrzejowski, J., Martens, J.
1996 *The Wielbark Cemetery. Information on Unpublished Material from the Personal Files of Carl-Axel Moberg*, [w:] A. Kokowski (red.), *Studia Gothica I. In memoriam Ryszard Wołgiewicz*, Lublin, s. 19–72.
- Anger, S.
1890 *Das Gräberfeld zu Ronsden im Kreise Graudenz*, Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen 1, Graudenz [reed.: R. Hachmann, F. Stein (red.), *Ronsden-Rządź. Gräberfeld und Fürstengräber*, Wege der vor- und frühgeschichtlichen Forschung 1, Bonn 1972, s. 1–70].
- Antoniewicz, W.
1929 *Archeologia Polski*, Warszawa.
- Babeş, M.
1993 *Die Poieneşti-Lukaşevka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn.
2005 *The brooch from Horodnica: Dacian, Celtic or Germanic?*, [w:] H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (red.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, Kraków, s. 121–129.
- Becker, C. J.
1990 *Nørre Sandegård. Arkæologiske undersøgelser på Bornholm 1948–1952*, Historisk-filosofiske Skrifter 13, København.
1993 *Studien zur jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf Bornholm*, „Acta Archaeologica” 63, 1992, s. 1–38.
- Bernat, W.
1955 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, powiat Płońsk*, WA XXII/2, s. 212–214.
- Bieger, A.
2003 *Kugelfibeln. Eine typologisch-chronologische Untersuchung zu den Varianten E, N und O von Beltz*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 98, Bonn.
- Błońska, D., Mróz, S. A.
2016 *Na przełomie starych i nowych czasów. Muzeum Narodowe w Krakowie w latach 1900–1901*, „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 3, s. 96–120.
- Bochnak, T.
2014a *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywijskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróznicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Reszów.
2014b *Agrafe celtice zoomorfe pe teritoriul poloniei / Agrafes zoomorphes celtiques sur les terres Polonaises*, „Istros” XX, s. 185–205.
- Bohm, J.
1885 *Das Gräberfeld von Ronsden bei Graudenz*, „Zeitschrift für Ethnologie” 17, s. 1–7 [reed.: R. Hachmann, F. Stein (red.), *Ronsden-Rządź. Gräberfeld und Fürstengräber*, Wege der vor- und frühgeschichtlichen Forschung 1, Bonn 1972, s. 71–77].
- Bohnsack, D.
1938 *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Quellen-schriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4, Leipzig.

- Bokinić, E.
2001 *Uwagi na temat powiązań kultury oksywiejskiej z kręgiem jastorfskim i Europą Północną w świetle materiałów z cmentarzyska w Podwiesku, stanowisko 2, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie, WA LIV (1999–2001), s. 37–48.*
2005 *Podwieszk, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land, Monumenta Archaeologica Barbarica XI, Warszawa-Toruń.*
2008 *Kultura oksywiejska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych, Toruń.*
- Božič, D.
2008 *Late La Tène-Roman cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo. Studies on fibulae and on the relative chronology of the Late La Tène period / Poznatelensko-rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo. Študije o fibulah in o relativni kronologiji pozne latenske dobe, Katalogi in monografije 39, Ljubljana.*
- Broczek, K.
2011 *Tymoteusz Łuniewski – rolnik i uczonek, „Zeszyty Korynickie” 3, s. 129–143.*
- Bryńczak, B.
2017 *Figurka „wilka ogniowego” z osady w Chyżynach, powiat miński, w tym tomie „Wiadomości Archeologiczne”.*
- Bujna, J.
2011 *Opaski żeńskiej odevu z doby laténskiej, Nitra.*
- Bursche, A.
2004 *Dalsze monety ze skarbu w Liwie, powiat Węgrów. Trzeciowieczne denary na terenach Barbaricum, [w:] W. Kaczanowicz (red.), Studia z dziejów antyku. Pamięci Profesora Andrzeja Kunisza, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 2166, Katowice, s. 192–205.*
- Bursche, A., Roszyk, W.
1999 *Monety rzymskie znalezione na osadzie kultury łużyckiej w miejscowości Liw, st. 4, woj. mazowieckie, „Światowit” I (XLII), fasc. B, s. 46–50.*
- Čambal, R.
2015 *Datovanie hradiska Pohanská pri Plaveckom Podhradí v dobe laténskej z pohľadu archeologických a numizmatických nálezov, „Numizmatika” 25, 41–44.*
- Chwalewik, E.
1927 *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone, tom II: N–Ż, Warszawa-Kraków.*
- Cieśliński, A.
1999 *Fibule kolankowate typu A.132 i formy pokrewne w środkowoeuropejskim Barbaricum, mps pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.*
- Čižmář, M.
2008 *Příspěvek k otázce spojnice mezi Čechami a Saskem v době železné, [w:] E. Černá, J. Kuljavceva-Hlavová (red.), Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 2003–2007. Sborník k životnímu jubileu Zdeňka Smrže, Příspěvky k pravěku a rané době dějinné severozápadních Čech 15, Most, s. 229–239.*
- Čižmář, M. et alii
2009 *M. Čižmář, J. Čižmářová, M. Kejzlar, E. Kolníková, Detektorová prospekce archeologických lokalit na Moravě v roce 2008, „Přehled Výzkumů” 50, s. 139–152.*
- Čižmářová, J.
2012 *Filigránový šperk doby laténské na Moravě, [w:] G. Brezinová, V. Varsik (red.), Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu, Nitra, s. 201–234.*
- Cofta-Broniewska, A., Bednarczyk, J.
1998 *Miejsce obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu, st. 58, Studia i materiały do dziejów Kujaw 9, Poznań.*
- Conwentz, H.
1905 *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880–1905, nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreußens Natur und vorgeschichtlicher Kunst, Danzig.*
- Crișan, I. H.
1978 *Ziridava. Săpăturile de la „Șanțul Mare” din anii 1960, 1961, 1962, 1964, Arad.*
- Czarnecka, K.
2007 *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien, Monumenta Archaeologica Barbarica XIII, Warszawa.*
- Czernek, D.
2015 *Nowe materiały kultury przeworskiej odkryte w ramach weryfikacyjnych badań powierzchniowych Doliny Nidy, województwo świętokrzyskie, w latach 2009–2014, [w:] L. Tyszlér, E. Droberjar (red.), Barbari superiores et inferiores. Archeologia barbarzyńców 2014. Procesy integracji środkowoeuropejskiego Barbaricum. Polska – Czechy – Morawy – Słowacja, Łódź-Wieluń, s. 165–184.*
- Dąbrowska, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania, Warszawa.*
1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), Kultura przeworska, tom I. Materiały z konferencji, Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1, Lublin, s. 71–88.*
1996 *Frühe Stufen der Przeworsk-Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa, [w:] Z. Woźniak (red.), Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums – Kraków 26. – 29. April 1995, Kraków, s. 127–141.*

- 2008 *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu*, MSiW VII, s. 1–246.
- Droberjar, E.
2012 *Římské kolínkovité spony v Čechách*, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 25, České Budějovice, s. 119–131.
- Dwutygodnik...
1878 [T. Ziemięcki?] *Wiadomości*, „Dwutygodnik naukowy poświęcony archeologii, historii i lingwistyce” 1/17, s. 432–434.
- Eisner, J.
1933 *Slovensko v pravěku*, Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 13, Bratislava.
- Erzepki, B., Kostrzewski, J.
1914 (red.) *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu / Album der im Museum der Posener Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften aufbewahrten Prähistorischen Denkmäler des Großherzogtums Posen*, zesł./Bd. III, Poznań.
- Flis, M.
1960 *Przegląd zawartości działu „Spuścizna” archiwum PAN*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” V/3–4, s. 567–573.
- Friman, B., Hector, L.
2003 *An Early Iron Age Settlement at Hyllie. Preliminary Results of the Excavations*, [w:] L. Larsson, B. Hårdh (red.), *Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age*, Uppåkrastudier 7, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 40, Lund, s. 179–189.
- Fudzińska, E., Fudziński, P.
2013 *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu, stan. 6, gm. Stary Targ*, Malbork.
- Gan, P.
2015 *Charakterystyka chemiczna zabytków z cmentarzyska w Czarnówku – analizy wprowadzające*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *Czarnówko, stan. 5. Cmentarzyska z późnej starożytności na Pomorzu. Część I*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina V, Łębork-Warszawa, s. 175–214.
- Gan, P., Hensel, Z.
2016 *Analiza archeometryczna naszyjnika „koronowatego” (Kronenhalsringe) ze stanowiska w Izdebnie Kościelnym*, [w:] S. Domaradzka et alii (red.), *Wielokulturowe stanowisko I w miejscowości Izdebnie Kościelne, gmina Grodzisk Mazowiecki. Źródła archeologiczne z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A2, odcinek mazowiecki*, ŚWIATOWIT Suppl. Series M: Via Archaeologica Masoviensis 1, Warszawa, s. 465–467.
- Godłowski, K.
1974 *Kryspinów, district of Kraków (A cemetery from the end of the La Tène and the Roman period)*, Rech. Arch. de 1973, s. 27–35.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, MSiW IV, s. 7–237.
- Grygiel, M.
2004 *Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brześcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań, s. 13–82.
2015 *Kultura jastorfska na Niżu Polskim. Próba określenia chronologii, zasięgu i powiązań*, WA LXVI, s. 127–181.
- Grygiel, M., Przybyła, M.
2017 *Remarks on embossed foil decoration in the early Roman period. The stencil from Zagórzycze, Little Poland*, [w:] B. V. Eriksen et alii (red.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts / Interaction without borders. Exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century*, Bd./Vol. I, Schleswig, s. 307–320.
- Hahula, K., Cieśliński, A.
2003 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Nowym Łowiczu, pow. Drawsko Pomorskie, w latach 2000–2001. Kurhan 34*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 1: *Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, Gdańsk, s. 210–235.
- Henriksen, M. B.
2016 *International detektorarkæologi – indtryk fra en konference i Glasgow*, „Fund & Fortid” 3/2016, s. 15–23.
- Jabłoński, T.
1935 *s.v. Andriolli Michał Elwiro (1836–1893)*, *Polski Słownik Biograficzny*, tom I, Kraków, s. 95–96.
- Jakimowicz, R.
1926 *Dział Wykopalisk*, [w:] *Pięćdziesięciolecie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1875–1925*, Warszawa, s. 51–52.
1936 *Państwowe Muzeum Archeologiczne, cele, organizacja i dotychczasowe dokonania*, „WA XIV”, s. 204–220.
1948 *Pamięci Mariana Wawrzeńskiego*, PArch. VIII/1, s. 136–137.
- Jankowski, E.
1995 (red.) *Słownik pseudonimów pisarzy polskich XV w. – 1970 r.*, tom II: J–Q, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Jaskanis, J.
2005 *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica X, Warszawa.

- Jílek, J. Klanicová, S.
2009 *Dyjákovice (okr. Znojmo)*, „Přehled Výzkumů“ 50, s. 320–324.
- John, J., Fikrle, M.
2013 *První доклад kruhového šperku typu Șimleul Silvaniei (Rustoiu 3) v jižních Čechách*, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 26, České Budějovice, s. 273–277.
- Kardymowiczowa, I.
1964 *Stanisław Małkowski (1889–1962)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” XXXIV/4, s. 621–628.
- Karl, A., Karl, V.
1999 *KG Enzersfeld, OG Enzersfeld, VB Korneuburg, FÖ 37* (1998), s. 779–781.
- Kasprzak, A., Krzysiak, A.
2011 *Schylek kultury pomorskiej i początek kultury oksywskiej w pradolinie Leby-Redy na przykładzie grobów z wielokulturowego cmentarzyska w Czarnówku, stan. 5*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk, s. 151–165.
- Katalog...
- 1900 *Katalog Wystawy Archeologicznej i Zabytków Sztuki urządzanej w Kaliszu w Sali Ratuszowej w Maju i Czerwcu 1900 roku / Каталогъ предметовъ археологии и искусства на выставкѣ, устроенной въ Калишѣ, въ залѣ Гор. Магистрата въ Маѣ и Юнѣ 1900 года*, Kalisz.
- Kaul, F., Martens, J.
1995 *Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia. Gundestrup and the Cimbri*, „Acta Archaeologica” 66, s. 111–161.
- Kazimierczak, E.
1980 *Pochówki późnolateńskie i z wczesnego okresu wpływów rzymskich w Nowym Targu, woj. Elbląg*, SprArch. XXXII, s. 135–158.
- Keiling, H.
1973 *Ein frühkaiserzeitliches „Fürstengrab” von Lalendorf, Kreis Güstrow*, BMJ 1972, s. 127–177.
- Kieferling, G.
1994 *Bemerkungen zu Äxten der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Beiträge zur römischer und barbarischer Bewaffnung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten, Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, Veröffentlichungen des Vorgesichtlichen Seminars Marburg Sonderbd. 8, Lublin/Marburg, s. 335–356.
- Kleemann, J.
2017 *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*, Lublin.
- Klindt-Jensen, O.
1953 *Bronzekedelen fra Brå. Tidlige Keltiske Inflydelser i Danmark*, Aarhus.
- Kołodziejczyk, A.
2006 *Tymoteusz Łuniewski (1847–1905) – ziemianin, pisarz rolniczy, historyk i archeolog, publicysta*, „Rocznik Mińskomazowiecki” 14, s. 204–238.
2007 *Dzieje Korytnicy i ziemi korytnickiej*, Korytnica.
2009 *Tymoteusz Łuniewski. 1847–1905*, [w:] A. Kołodziejczyk, *Tymoteusz Łuniewski (1847–1905). Ziemianin – pisarz rolniczy – patriota. Właściciel Korytnicy, Zeszyty Korytnickie 1*, Korytnica, s. 9–50.
- Kontny, B., Rudnicki, M.
2016 *Finds of Purse Fastenings from the Iron Age ‘Central Place’ at Gąski-Wierzbiczy in Kuyavia (Central Poland)*, AAC LI, s. 307–318.
- Kopera, F.
1904 *Materyały do inwentaryzacji zabytków sztuki i kultury w Polsce. Ciąg dalszy*, „Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne” V/4 (60), szp. 189–196.
- Kordowska, M.
2014 *Niepublikowane materiały z Grodziska, pow. węgrowski, ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, WA LXV, 2014, s. 236–250.
- Kostrzewski, B.
1947 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, PArch. VII/2 (1947), s. 192–294.
- Kostrzewski, J.
1919a *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18–19, Leipzig-Würzburg.
1919b *Kultura lateńska (La Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego*, PArch. I/1–2, s. 2–27.
1949 *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań.
1970 *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław.
- Kujawa-Piszc, A.
2006 *Cmentarzysko*, [w:] W. Chudziak et alii, *Rogowo, gm. Lubicz, stanowisko 23. Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na odcinku A1 planowanej autostrady w woj. kujawsko-pomorskim (b. woj. toruńskie)*, tom 15-d1, Toruń, mps w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- Kurpiewski, A., Rakoczy, J.
2015 *Materiały kultury przeworskiej z Perkowa na Kujawach*, Toruń.
- Lamiová-Schmiedlová, M.
1961 *Spony z doby rímskej na Slovensku*, „Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied” 5, s. 1–142.

- Langenhan, A.
1890 *Fibelfunde in Schlesien*, „Schlesiens Vorzeit” V, s. 95–112.
- Larsen, K. A.
1950 *Bornholm i ældre jernalder*, „Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie” 1949, s. 3–214.
- Lauermann, E.
1996 *KG Drösing, MG Drösing, VG Gänserndorf, FÖ 34* (1995), s. 698.
- Lewandowski, R.
2015 *Imiona Andriollego. Materiały źródłowe*, „Rocznik Józefowski” 1, s. 99–106.
- Liana, T.
1966 *Grób późnolateński z Kacic, pow. Pułtusk, WA XXXI/2–3* (1965), s. 269.
- Loskotová, Z.
2009 *Slatinice (k.ú. Slatinice na Hané, okr. Olomouc)*, „Přehled Výzkumů” 50, 337–338.
- Lund Hansen, U.
2009 *Fibulae and Pins*, [w:] Ch. Adamsen et alii (red.), *Sorte Muld. Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm, Rønne*, s. 63–69.
- Lupu, N.
1989 *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș, București*.
- Łuniewski, T.
1881 *Brzegi i dolina rzeki Liwca*, „Pamiętnik Fizyograficzny” I, s. 453–463.
- Machajewski, H.
2014 *On the Study of the Jastorf Culture in Northwest Poland*, [w:] J. Brandt, B. Rauchfuß (red.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa. Beiträge der Internationalen Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichung „Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg“ durch Gustav Schwantes 18.–22.05.2011 in Bad Bevensen*, Veröffentlichungen des Archäologischen Museums Hamburg 105, Hamburg, s. 267–286.
- Machajewski, H., Rozen, J.
2016 *Osada kultury jastorfskiej i cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego*, [w:] S. Domaradzka et alii (red.) *Wielokulturowe stanowisko I w miejscowości Izdebnio Kościelne, gmina Grodzisk Mazowiecki. Źródła archeologiczne z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A2, odcinek mazowiecki*, ŚWIATOWIT Suppl. Series M: Via Archaeologica Masovien-sis 1, Warszawa, s. 45–206.
- Machajewski, H., Walkiewicz, B.
1993 *Wyniki archeologicznej penetracji terenowej przeprowadzonej w okolicy Nowego Miasta nad Wartą, woj. poznańskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” II, s. 103–113.
- Maciałowicz, A.
2009 *Nowe spojrzenie na grób nr 94 z Równiny Dolnej (d. Unterplehnen) jako przyczynek do interpretacji wybranych znalezisk z okresu przedrzymskiego w południowo-wschodniej strefie Bałtyku*, [w:] A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, s. 183–215.
- 2011 *Pomorze Gdańskie na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego w świetle analizy zewnętrznych oddziaływań kulturowych*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk, s. 79–120.
- 2015a *Handwerk, Handel und Heirat? Neues über Kontakte der Boier mit den Germanen anhand Fibelfunden*, [w:] M. Karwowski, V. Salač, S. Sievers (red.), *Boier zwischen Realität und Fiktion. Akten des internationalen Kolloquiums in Český Krumlov vom 14.–16.11.2013*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 21, Bonn, s. 273–293.
- 2015b *Nieznane cmentarzysko w Lipówce a północne powiązania kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, ŚWIATOWIT Suppl. Series B: Barbaricum 11, Warszawa, s. 412–435.
- 2017 *Celtyckie tradycje rzemieślnicze na Mazowszu w świetle znalezisk zapinek*, [w:] W. Nowakowski, W. Orliński, M. Woińska (red.), *Relacje kultury przeworskiej i lateńskiej na Mazowszu. Wnioski z badań cmentarzyska przeworskiego w Legionowie CSP, Legionowo-Warszawa*, s. 61–118.
- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J.
2017 *Reich verzierte frühkaiserzeitliche Fibeln aus dem südöstlichen Polen*, [w:] *Na hranicích impéria. Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*, Brno, s. 301–313.
- Magomedov, B. V., Levada, M. E.
[Магомедов, Б. В., Левада, М. Е.]
1996 *Oružie černâhovskoj kul'tury*, *Materiały po Arheologii, Istorii i etnografii Tavrii V, Simferopol'*, s. 304–323, 558–566.
- Mähling, W.
1944 *Das spätlatènezeitliche Brandgräberfeld von Kobil, Bezirk Turnau. Ein Beitrag zur germanischen Landnahme in Böhmen*, *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Prag, Phil.-hist. Klasse 12*, Prag.
- Mangel, T., Danielisová, A., Jílek, J.
2013 *Keltové ve východních Čechách, Hradec Králové-Nasavrky-Pardubice*.

- Margos, U., Stąporek, M.
2001 *Jeszcze jeden wczesnorzymski zespół z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Lasach, pow. Sztum, PomAnt XVIII*, s. 249–272.
- Martens, J.
1994 *On the so-called Kraghede-group – the Pre-Roman Iron Age in north Jutland and its connections with the Przeworsk Culture*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska, tom I. Materiały z konferencji*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VIII/1 Lublin, s. 37–69.
- Melûkova, A. I. [Мелюкова, А. И.]
1964 *Vooruženie skifov*, Archeologičiā SSSR, Moskva.
- Meyer, M.
2001 *Regionale Ausprägungen der Fibel Var. K nach Kostrzewski*, [w:] M. Meyer (red.), „...trans Albium fluvium”. *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Internationale Archäologie, Studia Honoraria 10. Rahden/Westf., s. 161–175.
- Michałowski, A.
2008 *Okres przedrzymski w Wielkopolsce*, [w:] H. Machajewski (red.), *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, Poznań, s. 87–105.
2013 *Jastorf Culture in Wielkopolska*, [w:] Z. Woźniak, M. Grygiel, H. Machajewski, A. Michałowski, *The Jastorf Culture in Poland*, B.A.R. Int. Series 2575, Oxford, s. 61–69.
- Miclea, I., Florescu, R.
1980 *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-Dacii*, București.
- von Miske, K.
1908 *Die prähistorische Ansiedelung Velem St. Vid*, tom I: *Beschreibung der Raubbaufunde*, Wien.
- Müller, S.
1895 *Ordning af Danmarks Oldsager. II. Jernalderen*, Paris-Kjøbenhavn-London-Leipzig (1888–1895).
- Muzolf, B.
2004 *Sprawozdanie z badań ratowniczych wielokulturowego stanowiska w miejscowości Rogaszyn, stan. 2–4, gm. Piątek, woj. łódzkie*, [w:] *Raport 2001–2002. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2001–2002*, Zeszyty Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych (d. Zeszyty ORBA), seria B: Materiały Archeologiczne, Warszawa, s. 80–94.
- Natuniewicz-Sekuła, M., Okulicz-Kozaryn, J.
2011 *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*, Monumenta Archaeologica Barbarica XVII, Warszawa.
- Nebehay, S., Stuppner, A.
1990a *KG Ringelsdorf, MG Ringelsdorf-Niederabsdorf, VG Gänserndorf, FÖ 28* (1989), s. 238–239.
1990b *KG Ringelsdorf, MG Ringelsdorf-Niederabsdorf, VG Gänserndorf, FÖ 28* (1989), s. 239–240.
- Niewęgłowski, A.
1966 *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne*, Wrocław.
1972 *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie*, Warszawa.
- Nosek, S.
1957 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Nauki filozoficzne i humanistyczne” VI (1951), s. 3–502.
- Nowakowski, Z.
2006 *Nowe znaleziska z Kamieńczyka, pow. wyszkowski, WA LVIII*, s. 388–390.
- Nybruget, P. O., Martens, J.
1997 *The Pre-Roman Iron Age in Norway*, [w:] J. Martens (red.), *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe. Symposium at the Institute of Prehistoric and Classical Archaeology University of Copenhagen, December 8 1992*, Arkæologiske Skrifter 7, Copenhagen, s. 73–90.
- Nylén, E.
1955 *The Middle Grave-Field. Graves M 1–M 43*, [w:] M. Stenberger, O. Klindt-Jensen (red.), *Vallhagar. A Migration Period Settlement on Gotland, Sweden. Part I*, Copenhagen, s. 284–436.
1956 *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands. Funde, Chronologie, Formenkunde*, Uppsala.
1962 *Kontakt erhållen mellan äldre och yngre förromersk järnålder. En preliminär forskningsrapport*, „Fornvännen” 1962, s. 257–276.
- Odkrycia...
2015 *Odkrycia i badania archeologiczne – 2014 rok*, „Stargardia” IX (2014), s. 365–415.
- Osińska, W.
1974 *s.v. Stanisław Małkowski Stanisław, pseud. Kazimierz Zaliwski (1889–1962)*, *Polski Słownik Biograficzny* XIX/3, Wrocław, s. 448–450.
- Památná knížka...
1878 *Památná knížka Sědleckoj gubernii na 1878 god*”, Sědlec”.
1890 *Památná knížka Sědleckoj gubernii na 1890 god*”, Sědlec”.
1910 *Sědlecká guberniā. 1911, Sědlec*”.

Pescheck, Ch.

- 1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien (100 vor bis 200 nach Christus)*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 5, Leipzig.

Peschel, K.

- 1973 *Ein Gräberfeld der jüngeren Latènezeit in Vehlau, Kr. Kyritz*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 6 (1971), s. 5–35.

Pieczynski, Z.

- 1967 *Cmentarzysko z okresu wędrówek ludów i z wczesnego średniowiecza z Konina*, FAP XVIII, s. 54–67.

Pieta, K.

- 2008 *Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska*, Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XI, Nitra.
2010 *Das keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit*, Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XII, Nitra.

Pietrzak, M.

- 1988 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich w Rumi, woj. gdańskie*, [w:] *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk (1987), s. 1–212.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica IV, Kraków.

Plantos, C.

- 2005 *A Dacian Bracelet of "Simleul Silvaniei" Type Originating in the History Museum "Augustin Bunea"-Blaj (Dep. Alba)*, „Apulum” XLII, s. 77–82.

Radig, W.

- 1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kreis Sokolow*, „Die Burg” 3/2, s. 179–224.

von Richthofen, J.

- 1994 *Feinuntersuchungen an den Metallfunden aus den älterkaiserzeitlichen Körpergrab von Lalendorf, Kreis Güstrow*, BMJ 41 (1993), s. 19–44.

Roguski, M.

- 2016 *Materiały archiwalne Tymoteusza Łuniewskiego jako źródło do badań nad działalnością naukową, kulturalną i społeczną ziemiaństwa polskiego w drugiej połowie XIX wieku*, [w:] D. K. Rembiszewska, K. K. Szamryk (red.), *Archiwa w nauce. Nauka w archiwach*, Archiwalia a badania regionalne 5, Białystok–Łomża 2016, s. 71–87.

Romanowski, A.

- 2008 *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen. Rechtserigtes Masowien und Podlachien*, Collection Moneta 84, Wetteren.

Roska, M.

- 1942 *Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor*, Kolozsvár.
1944 *A kelták Erdélyben*, I, „Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti, Művészeti és Néprajzi Tárában” IV/1–2, 53–80.

Rudnicki, M.

- 2012 *Finds and Context of Șimleul Silvaniei Type Bracelets North of the Carpathians and the Sudety*, [w:] S. Berecki (red.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7–9 October 2011*, Târgu Mureș, s. 461–492.

Rudnicki, M., Miłek, S.

- 2011 *New evidence on contacts between Pre-Roman Dacia and territory of Central Poland*, AAC XLVI, s. 117–143.

Rus, C.

- 2016 *Dacii din Polonia și Germania*, „Formula AS” 1237 [<http://www.formula-as.ro/2016/1237/societate-37/dacii-din-polonia-si-germania-21373>; dostęp 14.11.2017].

Rustoiu, A.

- 1991 *Ein dakischer Bronzearmring im Norden Deutschlands*, „Thraco-Dacica” 12, 143–147.
1992 *O brățară dacică de la Șimleul Silvaniei*, „Acta Musei Porolissensis” XVI, 139–142.
1996 *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.)*, *Tehnici, ateliere și produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica XV, București.

Schmidt-Thielbeer, E.

- 1967 *Das Gräberfeld von Wahlitz, Kr. Burg. Ein Beitrag zur frühen römischen Kaiserzeit im nördlichen Mitteldeutschland*, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 22, Berlin.

Skorupka, T.

- 2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko brytualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, tom II: Wielkopolska, cz. 3, Poznań.
2004 *Biżuteria Gotów / Jewellery of the Goths. Ozdoby i części stroju / Adornments and articles of attire*, *Katalog wystawy / Exhibition Catalogue*, Poznań.

Skręt, R.

- 1986 *s.v. Przyborowski Józef Tomasz (1823–1896)*, *Polski Słownik Biograficzny*, tom XXIX/1, Wrocław, s. 76–79.

Słownik Geograficzny...

- 1882 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, tom III, Warszawa.
1893 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, tom XIII, Warszawa.

- Szałkowska-Łoś, J., Łoś, J.
2013 *Zakrzewska Osada. Cmentarzyska kultury pomorskiej i wielbarskiej na Pojezierzu Krajeńskim*, Ocalone Dziedzictwo Archeologiczne 2, Bydgoszcz-Pętkowice.
- Szaniawski, K.
1878 [K.J.] *Poszukiwania archeologiczne nad Liwcem*, „Kuryer Codzienny” XIV/179, s. 1.
- Szczygielski, W.
1973 s.v. *Łuniewski Tymoteusz, pseud. Larys (1847–1905)*, Polski Słownik Biograficzny, tom XVIII/4, Wrocław, s. 569–570.
- Tejral, J.
2015 *Some remarks on the transitional phase between Early Roman and Late Roman Periods in the region north of the Middle Danube*, „Přehled výzkumů” 56/2, s. 43–101.
- Teska, M.
2017 *Ostatnie wieki starej ery w strefie lasów Doliny Środkowej Noteci*, [w:] A. Michałowski et alii (red.), *Archeologia sarbskich lasów*, Sarbia, s. 35–49.
- Tuszyńska, M.
2005 *Ulkowy. Cmentarzysko kultury wielbarskiej na Pomorzu Gdańskim (Badania na trasie autostrady A 1 Gdańsk – Toruń)*, Gdańsk.
- Undset, I.
1881 *Jernalderens begyndelse i Nord-Europa. En studie i sammenlignende arkæologi*, Kristiania.
1882 *Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa*, Hamburg.
- Vaida, L.
2000 *The Celtic cemetery from Orosfaia (Bistrița-Năsăud county)*, [w:] C. Gaiu, A. Rustoiu (red.), *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates. Les actes du colloque national qui a eu lieu a Bistrița le 16–17 octobre 1998*, Biblioteca Muzeului Bistrița. Seria Historia 3, Cluj-Napoca, s. 135–159.
- Vedel, E.
1870 *Om de bornholmske brandpletter, begravelser fra den ældre jernalder*, „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie” 1870, s. 1–110.
1872 *Den ældre Jernalders Begravelser paa Bornholm*, „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie” 1872, s. 1–184.
1873 *Den ældre Jernalder paa Bornholm*, Kjøbenhavn.
1886 *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager*, Kjøbenhavn.
1897 *Efterskrift Bornholms Oldtidsminder og Oldsager*, Kjøbenhavn.
- Vích, D.
2010 *Nálezy doby římské na středním toku řeky Loučné*, [w:] J. Beljak, G. Březinová, V. Varsík (red.), *Archeológia barov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídľiskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek*, Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes X, Nitra, 713–727.
- Völling, Th.
1995 *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, BerRGK 75 (1994), s. 147–282.
- Vulpe, R. et alii
1955 R. Vulpe, E. Vulpe, C. Ceacalopol-Macovei, M. Ionescu, Gh. Rădulescu, D. V. Rosetti, *Șantierul arheologic Popești. Raport preliminar*, „Studii și cercetări de istorie veche” VI/1–2, s. 239–269.
- Watemborska-Rakowska, K.
2017 *Wisior w typie Șimleul Silvaniei z Czerska na Urzeczu*, w tym tomie „Wiadomości Archeologicznych”.
- Wawrzeniecki, M.
1910 *Materyały do mapy archeologicznej Polski*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” XI, s. (70)–(75).
- Wegewitz, W.
1962 *Die Urnenfriedhof von Ehestorf-Vahrendorf im Kreise Harburg aus der vorrömischen Eisen- und der älteren römischen Kaiserzeit*, Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen 6, Hildesheim.
- Wereszczyńska, A.
2008 *„Ostatni Mohikanin drobnej szlachty” i „niezrównany monografista Żydów”*. Żywot Klemensa Junoszy-Szaniawskiego, Lublin.
2010 s.v. *Szaniawski (Junosza-Szaniawski) Klemens h. Junosza, pseud. i krypt. m.in. [...] 1849–1898*, Polski Słownik Biograficzny, tom XLVII/1, Warszawa-Kraków, s. 111–115.
- Wiloch, R.
1995 *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, PomAnt XVI, s. 9–60.
- Wołagiewicz, R.
1979 *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 33–69.
1981a *Kultura oksywska*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, s. 156–165.
1981b *Grupa nadodrzańska*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, s. 192–196.
- Woźny, M.
2009 *Działalność Mariana Wawrzenieckiego (1863–1943) w świetle listów do Włodzimierza Demetrykiewicza z lat 1900–1911*, MatArch. XXXVII, s. 153–175.

- Wranning, P.
2015 *Tjärby – Lokala sedvänjor och långväga kontakter. Förromerskt grav- och byggnadsskick ur ett halländskt perspektiv*, GOTARC Series B, Gothenburg Archaeological Theses 67 = Hallands Läns museers Skriftserie 12 [Halmstad].
- Wrońska, J.
1986 *Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku*, Wrocław.
1987 *Muzea prehistoryczne i zbiory prywatne w Warszawie (od przełomu XIX i XX w. do 1918 r.)*, WA XLVIII/2 (1983), s. 193–210.
- Wrzowska, M.
1984 *Materiały Tymoteusza Łuniewskiego*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” 27 (1983), s. 76–100.
- Zachar, L.
1977 *Príspevok k poznaniu neskorolaténskeho obdobia na Záhorí*, „Zborník Slovenského národného múzea” LXXI (Historia 17), s. 35–58.
- Zielonka, B.
1968 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Gostkowo-Folsąg pow. Toruń*, Zeszyty Naukowe UMK, Archeologia I, Toruń, s. 53–74.
- Ziemlińska-Odojowa, W.
1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VIII, Kraków.
- Żórawska, A.
2005 *Materiały kultury wielbarskiej ze zbiorów Muzeum w Kwidzynie*, PomAnt XX, s. 277–305.

BETWEEN THE NORTH AND THE SOUTH. WIDE-RANGING CONNECTIONS OF THE LATE IRON AGE SETTLEMENT COMPLEX AT JARNICE ON THE LIWIEC RIVER

SUMMARY

In 2015, a verification surface survey of a complex of Przeworsk Culture sites found to the south of the village of Jarnice, in south-western Podlasie, eastern Poland (Fig. 1) led to the discovery of three remarkable copper alloy objects: 1. Fragment of a bimetallic ball-brooch (*Kugelfibel*), i.e. its decorative piece made of copper alloy cast over the iron wire of the brooch bow and curving foot, its fragments projecting at two ends of the artefact. The decorative piece has the form of two plano-convex circular elements ('balls') and a smaller element ('linking piece'); on each 'ball' is an engraved, diagonal cross. Surviving L. 38 mm (L. of decorative piece 26 mm), 'ball' diameter 10×13–13.5 mm, height: 5.5 mm (Fig. 2:1). 2. Fragment of a personal ornament of copper alloy, made of a rod with three strands of pseudo-plaitwork and a now incomplete ring with three plano-convex knobs. L. ca. 40 mm, D. of rod ca. 2.5–6 mm (Fig. 2:2). 3. Knee brooch of copper alloy. Narrow bow, bent at a right angle, on the head, a low, residual crest with two sharp grooves below which, a sub-rectangular plate with two openings: for the spring axle and for the upper chord. L. 50–52 mm (Fig. 2:3).

The artefacts were recovered from the topsoil on the margin of settlements, Jarnice site 22 and 23. Of these the first is known only from a 1985 field survey, the second is known since the 1960s and was excavated to a very limited extent (75 m²). Fragments of prehistoric pottery from the two sites are mostly sherds of Przeworsk Culture vessels. In site 23 the assemblage was dominated by fragments of vessels from phases A1 and A2 of the Late Pre-Roman Period, including individual rims resembling forms known from the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland (Fig. 3:2–5), and a much smaller group of Early Roman pottery fragments; also assigned to the Przeworsk Culture is a spindlewhorl find (Fig. 3:1). In site 22 the rather small group of characteristic pottery fragments all belong to Early Roman forms. Immediately to the south, in site 19, is a third settlement with Przeworsk Culture pottery, this time, mostly Early Roman. It is possible that these three sites are actually the remnants of one, long-lived Przeworsk Culture settlement spread out on the edge of the upper flood terrace of the Liwiec River.

A small, now defunct stream divided the settlement from a small rise lying at an elevation of ca. 1–2 metres above the river valley bottom (Fig. 4). This location, referred to as *Okopy* or *Za okopami* ["Earthworks", "Beyond the Earthworks"], has been identified with a Przeworsk Culture cemetery, Jarnice site 1, discovered in the latter half of the 19th century (Fig. 5). In 1878, Tymoteusz Łuniewski (1847–1905), landowner and entrepreneur of the nearby Korytnica, and also an amateur archaeologist, and Józef Przyborowski (1823–1896), philologist, librarian, historian and archaeologist then in charge of the Zamoyski Library (*Biblioteka Ordynacji Zamoyskich*) unearthed here "six large cinerary urns set about and covered with stones, filled with burn human bone remains". Even earlier, the cemetery was being dug up by local peasants, and later still, by other local amateur archaeologists, one of them being the Notary Dąbrowski of Węgrów, the finder of "2 pottery vessels and 1 vessel base, as well as a bronze fibula". To this day only the artefacts from a single urned grave inventory have survived: fragments of an iron brooch, type K with an openwork in the foot frame, a clay spindlewhorl (Fig. 6), and many small sherds from a pottery vessel with a glossy black surface, presumably the cinerary urn belonging to the same grave inventory. The brooch assigns the burial to phase A2 of the Late Pre-Roman Period. Furthermore, during archaeological excavations and surface surveys made on this site in the second half of the 20th century a large series of Przeworsk Culture pottery was recovered, mostly from phases A1–A2, with a small group of fragments of Early Roman Period pottery; individual sherds may be linked with the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland (Fig. 3:6). The type K brooch with an openwork roundel in the front part of the foot frame is evidence of exchange between Mazovia, the lower Vistula region, Bornholm and the Elbe drainage (Fig. 7, 8). The Jarnice find may be interpreted as proof of outside influences reaching here from the west or – which is more likely – from the north.

The artefacts recovered in 2015 alter substantially the earlier understanding of the settlement complex identified at Jarnice and of its significance within the settlement microregion in the Liwiec Valley.

The first of them is an incomplete bimetallic **ball-brooch** (*Kugelfibel*) – its decorative piece made of copper alloy cast over the iron wire of the brooch bow and its curving foot (Fig. 2:1, 9:4). The decorative piece consists of two ‘balls’ decorated with a diagonally engraved cross connected by a ‘linking piece’. So far, brooches with traits described here have not been separated in the classification systems devised for ball-brooches, although their finds are known from Poland and Bornholm (cf. A. Bieger 2003). In this article we propose to name this form – after its best preserved specimen – variant *Blanchs Hotel*. It is represented by three bimetallic specimens from Bornholm (e.g., the cemetery Blanchs Hotel, described incorrectly by A. Bieger as made of bronze only), two from a cemetery of the Oksywie Culture at Rumia near Gdańsk, and three others, from Kuyavia, then the territory settled by the Przeworsk Culture folk (Fig. 9). The brooches are nearly identical, except that the pair of finds from Rumia, grave 85, and the specimen from Nørre Sandegård, grave 322, rather than being decorated with a diagonal cross motif feature a very similar motif of a rectangle with recessed sides. A number of still other brooches differ from the variant *Blanchs Hotel* in having a differently shaped ‘linking piece’ (Fig. 10:1–3) or in lacking the ornament (Fig. 10:4) although the latter could be due to their damaged condition. Three other, similar specimens made entirely of copper alloy originate from the territory of the Oksywie Culture (Fig. 10:5). In one, possibly two brooches, the engraved crosses were filled in with red enamel (Fig. 9:7, 10:2a). Generally speaking, at present nine brooches are known classified to the variant *Blanchs Hotel*, plus seven more, similar to this variant. They cluster in East Pomerania (six specimens) and in Kuyavia (five specimens), as well as on Bornholm (four specimens); the find from Jarnice is the most south-easterly find of this brooch form (Fig. 11). Because of the small number of better dated assemblages the chronology of the variant *Blanchs Hotel* and related forms is hard to specify. However, there is everything to show that it spans phase 1 of the cemetery at Nørre Sandegård, thus, approximately, the late stage of phase A1 of the Late Pre-Roman Period. A. Bieger has suggested a somewhat broader dating for the ball-brooches from Bornholm and Poland, assigning them to phases LT C2–D1a in the La Tène Culture chronology, which corresponds to the late stage of phase A1 and the beginning of phase A2.

Brooches classified to the variant *Blanchs Hotel* and similar forms – although evidence of contacts with Bornholm – were probably manufactured also in northern Poland. This is supported not only by the evidently larger pool of these finds from this area, but also by the fact that only from the lower Vistula region we have a record on specimens made of copper alloy only. In the same cemeteries where ball-brooches were present other brooches have been recorded, which although they are likely to have been manufactured locally attest connections with craftsmen of Bornholm (Fig. 12). On the other hand, the influx from Bornholm of at least some of the variant *Blanchs Hotel* brooches (and similar forms) might be supported by the use of red enamel to decorate the cross motifs engraved on the ‘balls’. This is because at present it is hard to prove the existence of enamelling centres on the lower Vistula, whereas it is legitimate to expect them on Bornholm, where at least a dozen-odd ball-brooches decorated in this manner have been found (variants different from the one described here), and in north-western Poland, in the territory of the Oder Group of the Jastorf Culture.

In summary, it is likely that in the lower Vistula area (East Pomerania, Kuyavia) there were craftsmen who manufactured bimetallic or bronze brooches according to the northern European styles and metalworking tradition. This may be linked to the emergence at the beginning of the Late Pre-Roman Period of a triangle, described previously in the literature, of close ties between the lower Odra River region (Oder Group of the Jastorf Culture), the lower Vistula (Oksy-

wie Culture) and Bornholm. At present we can place within the same network of connections also Kuyavia, where not only the Przeworsk Culture settlement is noted, but also – similarly as in the lower Vistula region – the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland. The traditions of this latter grouping have been traced back to northern Germany and Jutland, thus the cultural proximity of these communities to the northern European world would have facilitated the establishing of close relations. Their effect would have been the appearance in the territory of Poland of craftsmen capable of manufacturing the bronze and bimetallic brooches discussed here. Thus, the find from Jarnice may be interpreted as an import from the lower Vistula region, or from Kuyavia, rather than a direct import from Bornholm. In correspondence with this interpretation is the chemical composition of its decorative piece, similar to the composition of brooches with Bornholm connotations recorded in the Oksywie Culture cemetery at Podwiesk (Table 1; cf. Fig. 10:2, 12:2). However, we have to recall that the database for comparison is very modest, and even more importantly, there are no analyses of similar finds from Bornholm. Therefore it seems legitimate to link the ball-brooch from Jarnice with fragments of pottery recorded in sites 1 and 23, attributed to the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland (Fig. 3:2–6).

An artefact which lends itself to a similar interpretation is a fragment of a bronze brooch, type *Gotland*, held by the State Archaeological Museum in Warsaw (Fig. 13:1). It was discovered by accident in the early 21st century “on the Liwiec/Bug Rivers” thus, in the same part of Poland as the Jarnice ball-brooch. This is a hemispherical (hollow) decorative piece of a brooch, cast of copper alloy, retaining inside the wire of the brooch bow also made of copper alloy. On the upper face of the decorative piece is a diagonally engraved cross. Originally, the decorative piece would have been cast over the brooch bow and the terminal of its curving foot, this is shown by numerous analogies from Gotland (Fig. 13:2, 14). On the other hand, the piece from Jarnice was fully cast of copper alloy, while the specimens from Gotland are bimetallic, with an iron bow and spring. E. Nylén described this group of brooches as *iron fibulae with heavy ornaments on the bow*, but in this text we refer to them as: type *Gotland*. The next distinctive trait of the brooch found “on the Liwiec/Bug Rivers” is a cross engraved atop the decorative piece; in brooches type *Gotland* engraved decoration is exceedingly rare, is of a different design, and appear, moreover, on specimens in which the decorative piece is more attenuated (pear-shaped). As noted earlier by other researchers, similar bimetallic brooches have surfaced on Bornholm. However, their hemispherical decorative pieces are a little less domed, provided instead with globular knobs at both ends, and often, decorated also with a diagonal cross or a similar engraved motif (Fig. 15). Unfortunately they have not been analysed yet, and the number of 12 specimens known to us at present is likely to be understated. Here, they are referred to as variant *Nørre Sandegård* of type *Bornholm*. At least two specimens which resemble this variant are recorded in other areas of Scandinavia, but they display some differences in their construction and style (Fig. 16). The dating of brooches type *Bornholm* may be synchronized with the late stage of phase A1, possibly also the beginning of phase A2.

Four type *Bornholm* brooches have been recovered in Poland, most of them by accident. The bronze decorative piece of an iron brooch from Perkowo in Kuyavia (Fig. 17:1) definitely may be referred to the variant *Nørre Sandegård* (cf. Fig. 15:7.9.11). The three other are nearly identical, only made entirely of copper alloy, which leads us to separate them into a different variant – *Kobylarnia* (Fig. 17:2–4). In two cases, the cross engraved on their decorative pieces had been filled with a red enamel inlay (Fig. 17:2.3). While the presence of the brooch type *Bornholm* at Perkowo in Kuyavia does not surprise, given the analysis of the ball-brooches, it is interesting that the two brooches

classified to the variant *Kobylarnia* with a known provenance were both found in Great Poland (Fig. 18). At the beginning of the Late Pre-Roman Period this was an area outside the zone of compact Przeworsk Culture settlement, but one that was penetrated by communities of the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland, and by the Oder Group of the Jastorf Culture. Given that no specimens type *Bornholm* made of bronze only (variant *Kobylarnia*) are known from that island, at the present stage of inquiry we have to conclude that presumably they were manufactured somewhere in western or northern Poland. This is significant in so far as that in two cases, these brooches had been decorated with red enamel. Therefore, the variant *Kobylarnia* would be yet another piece of evidence for the presence in this part of Poland (lower Vistula region, Kuyavia, possibly also northern Great Poland) of centres, as yet unspecified as to their location and culture attribution, where northern brooch styles were adopted and given a new, local form, in this particular case, using advanced decorative technologies (enamelling).

Apparently, also the brooch found “on the Liwiec/Bug Rivers” may be linked with these centres. In its form it represents type *Gotland*, but the use of bronze only, and the ornament of a diagonal cross do not find analogy on that island, on the other hand, it corresponds well with the description of brooches manufactured in these conjectural workshops. As such the artefact found “on the Liwiec/Bug Rivers” may be interpreted similarly as the ball-brooch from Jarnice, consequently, not so much as a direct import from Scandinavia as an import from the northern reaches of the Polish Lowland.

A rather interesting object is the fragment of a personal ornament made of lead bronze (Table 2) using the lost wax process, with a characteristic pseudo-plaitwork decoration (Fig. 2:2). This object corresponds in its description to circular ornaments (bracelets or armrings) type *Šimleul Silvaniei*, most likely, variant Rustoiu 3a (Fig. 19). Basing on the evidence of the very small number of better dated assemblages, these forms have been assigned to a period spanning phase LT D1 and the older phase of the Early Roman Period. According to the accepted view, the rings type *Šimleul Silvaniei* are a local, Dacian version of earlier Celtic ornaments, and outside this zone – they are evidence of exchange with the Dacian world. However, the distribution range of the recent, fairly numerous finds makes it necessary to treat this interpretation with caution given that at present the decided majority of specimens of this type is been recorded outside the Dacian territory (Fig. 20). While from Dacia we have just one recent find, from Poland we have no less than 12 or 13 recent finds of type *Šimleul Silvaniei* ornaments, three other from Bohemia, and three more from western Ukraine (Fig. 21). Some of these objects deserve closer attention; in particular, the two circular ornaments from the cemetery at Wolny Dwór in East Pomerania. They were discovered in an inhumation burial from phase B1, their location in relation the skeletal remains proving that they were not armrings or bracelets. Another find, from Kisielany-Żmichy in eastern Poland, at a small distance from Jarnice, is a large fragment of a ring ornament classified to the rare variant Rustoiu 3b (Fig. 21:3). Next, there is an ornament (armring) of the same variant, belonging to a hoard from phase LT D1 found near Lužany in north-eastern Czech Republic (Fig. 21:11), and an armring from the Ternopil' region in western Ukraine while it has the traits of variant Rustoiu 3a, but its body is in the form of two strands of pseudo-plaitwork (Fig. 22), as some Celtic ornaments recognized as prototypes of type *Šimleul Silvaniei*.

The internal diameter of rings type *Šimleul Silvaniei* ranges between c. 60–65 mm and over 100 mm. Their accepted interpretation is that – depending on their size – these ornaments were worn as bracelets or as armrings but drawing a line between these two categories is not easy. Their comparison with the size of the unprofiled and shield-headed bracelets recovered in Przeworsk Culture and Wielbark Cul-

ture cemeteries shows that the functional, internal diameter of the bracelet, ie, the one preventing the ring from slipping from the wrist, basically should not exceed c. 65 mm. Consequently, only the smallest of rings type *Šimleul Silvaniei* could have been worn as bracelets, the others are likely to be armrings. Thus, among the Polish finds, we can interpret as bracelets the circular ornaments from Niedanowo, Lasy, Wolny Dwór, Kisielany-Żmichy, also presumably from the vicinity of Skierniewice and from Lubiechowo; the diameter of the ring from Malbork-Wielbark/*Willenberg* is on the border between the two. On the other hand, the dimensions of rings found in Dacia, the Czech Republic (except for the Nakleřov find), Slovakia and Ukraine, and those belonging to “the southern German collection”, would identify them as armrings.

Another possibility to consider in relation to rings type *Šimleul Silvaniei* of all sizes is that they could have been used as pendants. This is suggested by some large pendants, type *Knotenring* provided with a loop (with an outer diameter of as much as c. 87–94 mm), openwork spherical pendants, type *Janów-Psary* (with a diameter of up to c. 85–88 mm), and also, the assemblage from Wolny Dwór. There, two different rings type *Šimleul Silvaniei* were unearthed together with some ‘ordinary’ type *Knotenring* specimens, in a location and arrangement suggesting that their function was above all symbolic, perhaps they were amulets. An additional clue is obviously the first pendant type *Šimleul Silvaniei* discovered in a grave from phase B1 in the Przeworsk Culture cemetery at Czersk on the middle Vistula.

For a few artefacts (Jarnice, Dębniaki, Kisielany-Żmichy) analyses of the chemical content of their alloy were made (Table 2). They established that the rings from Jarnice and Dębniaki (Fig. 20:1.3) were cast of lead bronze, but clearly differing in its composition, while the ring from Kisielany-Żmichy was made of an alloy described as so-called scrap brass; quite a different material (brass high in zinc content) was used in casting the pendant from Czersk. A still different composition (bronze high in zinc content) was identified by the only known analysis of a ring type *Šimleul Silvaniei* found outside Poland, found at Sedlec in the Bohemian Basin (Fig. 21:7). None of these alloys was found to contain molybdenum, for which element significant levels were identified in the rings ornaments from Brodnia, Pełczyńska and Nowe Brzesko, investigated earlier. However, it needs noting that disquieting levels of molybdenum were demonstrated only by analyses made with the WD XRF method, these same objects tested using the ED XRF method were found to contain either an ‘acceptable’ level of this metal (Brodnia), or none at all. The newly completed analyses now make it possible to challenge the hypothesis that ring ornaments type *Šimleul Silvaniei* were manufactured of copper alloy having a peculiar, specially selected composition.

The brooch with a knee-shaped bow and a crest on the head (Fig. 2:3, 23:1) while it is compatible with the definition of Almgren type 132, does not fit either the ‘classic’ type Almgren 132 or its Wielbark Culture variant, or any of its special variants. Examined in the context of other specimens made of copper alloy, taking into account its size, it actually has a single analogy – the brooch from grave 21 in a cemetery of the Przeworsk and the Wielbark Cultures at Krupice in eastern Poland (Fig. 23:2). To be sure, this grave inventory has been attributed to the Przeworsk Culture, but this identification bases on this is actually based on none other but this brooch. Iron brooches type Almgren 132 are characteristic for men’s clothing during the younger stage of phase B2 of the Przeworsk Culture. Specimens of copper alloy, in any case, a quite mixed group, are more rare (Fig. 24). Of these, the most interesting from our point of view, is a short, undecorated brooch found in grave 29 in the cemetery at Konin in south-eastern Great Poland, a form with a narrow bow and a small, transversely grooved crest (Fig. 24:1); this is because it is closest to the brooch find from Jarnice. On the other hand, Almgren 132 brooches made of

copper alloy, often with applied silver and gold elements, are fairly numerous in Wielbark Culture sites dating to the close of phase B2 and to phase B2/C1. There are among them also 'ordinary', undecorated specimens which correspond closely to the Almgren model, e.g. the specimens from Nowy Łowicz in western Pomerania, Kowalewko in Great Poland, Zakrzewska Osada in the borderland of East Pomerania and Great Poland, and Gostkowo in Chełmno Land (Fig. 25:4). These brooches persuade us to attributed to the Wielbark Culture similar 'ordinary' brooches, type Almgren 132 made of copper alloy lacking context, recovered east of the middle Vistula, at Drozdowo, Jadwisin and Turza Wielka/*Groß Tauensee*, all in northern Mazowsze (Fig. 23:3–5). A further clue to the culture attribution of the brooch from Jarnice is provided by a bronze brooch, type Almgren 132, admittedly with a high crest, but one that is only a slightly wider than the head, and a high catchplate, diagonal in relation to the bow (Fig. 26), which is a typologically late trait; this specimen was found in grave 31 at Zakrzewska Osada, dated reliably to phase B2/C1. Quite a different point of reference for the brooch from Jarnice would be the local variant of knee brooches, type Almgren 132 (A.132a) from Bohemia and Moravia, with a low and narrow crest, with transverse grooves (Fig. 27). The same form of crest is seen also on some of the "bronze 'Germanic' knee brooches with a plate on the head" (as defined by E. Droberjar) found in 'barbarian' sites in the Bohemian Basin, Lower Austria and western Slovakia, attributed to the time of the Marcomannic Wars. In conclusion, the more likely dating of the brooch from Jarnice would be phase B2/C1, its attribution to the earliest phase of the Wielbark Culture settlement in Mazowsze to the east of the Vistula river and in Podlasie, although obviously in view of the complicated archaeological situation of the Liwiec drainage during phase B2/C1, this issue must remain open.

The settlement complex from the Late Pre-Roman Period and the Roman Periods situated on the edge of the Liwiec Valley to the south of the village of Jarnice still awaits a fuller recognition. The cemetery discovered here in the 1870s and excavated by amateurs over the decades that followed by and large remains uninvestigated. The only record which survives at present is the inventory of one urned burial from phase A2, and references to further artefacts, but with an obscure dating. The archaeological excavations made in the second half of the 1960s on a small tract of more elevated ground in the southern area of the site revealed only some very modest remains of an ancient grave site all but obliterated by early medieval occupation and postmedieval ploughing.

The large settlement (settlements?) found next to the cemetery is known virtually only from surface finds. The assemblage of prehistoric pottery from this settlement comprises, next to some uncharacteristic sherds with an obscure dating and culture attribution, fragments of Przeworsk Culture vessels from phases A1–A2 of the Late Pre-Roman Period, and from the Early Roman Period. In this situation special significance must be attached to the three copper alloy artefacts recovered here in 2015.

The ball-brooch classified to the variant *Blanchs Hotel* found at Jarnice, and the brooch, type *Gotland*, found "on the Liwiec/Bug", attest to contacts of the local population with hypothetical metalworking centres with an unclear culture attribution, in operation in the region on the lower Vistula, Kuyavia and possibly in northern Great Poland. It seems legitimate to associate both these brooches with the pottery finds from Jarnice displaying the traits of the so-called Jastorf Culture in the Polish Lowland which had its centres of settlement precisely in Kuyavia and on the lower Vistula, but the presence of which has been confirmed also in northern Great Poland. Both brooches are datable to the late stage of phase A1, possibly, the beginning of phase A2. This was a time directly antedating, or roughly coinciding with, the emergence of the settlement network of the Przeworsk Culture in

eastern Mazowsze and Podlasie, when long-lived cemeteries of this culture were being established. During phase A2 the cemetery at the nearby Karczewiec was set up, and possibly a little earlier – some 40 km more to the north, the burial ground at Kamieńczyk, site 1, at the confluence of the Liwiec and the Bug. It seems that a crucial role in the process of the emergence of the Przeworsk Culture in this part of Poland was played by stimuli reaching from the west, where this unit had taken shape sometime earlier. Consequently, the artefacts discussed here having an early dating (the two brooches and the pottery attributed to the so-called Jastorf culture in the Polish Lowland), although they cannot be linked easily with the Przeworsk Culture, could in some way be a part of this phenomenon.

Some other Jastorf artefacts have surfaced in the region on the Liwiec River. From Grodzisk, site 4, at a distance of c. 3 km from Jarnice, comes a stray find of an incomplete bronze neck-ring (Fig. 28:2) with thick cylindrical terminals (*Bronzehalsring mit verdickten Kolbenenden*), from Kamieńczyk, site 11, near to cemetery (site 1) – a bronze winged pin (Fig. 28:1) of the *Ostmecklenburg-Vorpommern* type (*Flügelnadel des ostmecklenburgisch-vorpommerscher Typs*). Both these objects evidently may be traced to north-eastern Germany, but their appearance in the Liwiec Valley at the transition from the Older to the Late Pre-Roman Period, or possibly, at the beginning of the latter, is compatible with the concept of a communication route running eastward through northern Great Poland and Kuyavia. Taken together with the pottery described earlier, they have altered our earlier understanding of the very modest assemblage of finds that may be traced to the Jastorf Culture milieu in the broad sense. The early chronology of these finds, one which is ahead of the age of the heyday of the local Przeworsk Culture structures, leads to the conclusion that these ornaments and fasteners, rather exotic in eastern Poland, are not so much 'ordinary' imports, as evidence of the arrival in the region of possibly small groups of foreigners. The presence of these outsiders might have been one of a number of catalysts in the process of culture transformation in the region of interest.

It is also interesting that the only grave inventory known from the cemetery at Jarnice confirms the connections of the local community with the North and the West also in a later age, in the mature phase A2. This is documented by the iron brooch, type K with a foot frame decorated with an openwork roundel.

The fragment of the ring ornament, type *Șimleul Silvaniei* is one of only a few such finds recorded to east of the middle Vistula. While its function remains unclear, without any greater doubt we are ready to date it to phase B1 and – which is obvious – link it with the Przeworsk Culture. More recent fairly numerous finds of ring ornaments recorded in central and northern Poland, but also, Bohemia, Moravia and western Ukraine, have substantially altered the earlier map of the distribution of type *Șimleul Silvaniei* ornaments. It seems also that we urgently need to rethink the hypothesis about their Dacian origin and consequently, the understanding that rings from outside that territory are Dacian imports, or evidence of Dacian impact. Furthermore, the newer finds confirm an observation made earlier that, to the north of the Carpathians, rings type *Șimleul Silvaniei* are discovered in assemblages of the Przeworsk Culture, or ones belonging to the Oksywie-Wielbark horizon – a little younger in general (phase B1) than rings found in Dacian and Celtic assemblages (phase LT D1–D2). However, it is striking that more than a few of the 'northern' rings show rather heavy wear (abrasion), possibly suggesting their extended use, and reducing the significance of this chronological difference; not less importantly, these heavily worn specimens are mostly confirmed, or suspected, grave finds. To be sure, this observation cannot be generalized without making a first-hand examination of the 'southern' rings nevertheless the published photographs suggest that most of these specimens display no apparent traces of use. An important aspect of the

differences between the two territorial groups of rings type *Șimleul Silvaniei* is their size: the better preserved 'southern' rings are larger, even a good deal larger than the functional bracelet size, whereas the northern specimens are almost without exception smaller, the size exactly that of a bracelet. Interpretation is complicated by the inhumation burial from Wolny Dwór in East Pomerania where two rings type *Șimleul Silvaniei* were found in a position and arrangement which rules out their interpretation as ornaments worn on the wrist or the upper arm of the buried individual. This leads us to conclude that at least some rings of this type, the size of a bracelet or an armring, could have served a different role, for example that of pendants-amulets.

The knee brooch, type Almgren 132, lacks good analogies but stylistic and morphological analysis would place this particular specimen in phase B2/C1, identifying it as evidence of the earliest phase of the Wielbark Culture settlement in the Liwiec Valley. In the assemblage of settlement pottery from Jarnice there are no fragments we could assign to this culture, but this agrees with a universally known pattern

that Wielbark Culture settlement sites are poorly reflected in surface finds. The interpretation of the knee brooch from Jarnice proposed here finds indirect support from the recent discovery, very close to sites 22 and 23, of two buckles with a thickened prong, forms which definitely belong in phase C2–D and may be linked with Wielbark Culture settlement.

Whether the Wielbark Culture settlement of the Late Roman Period was a direct continuation of the Przeworsk Culture settlement in the region or alternately, the Wielbark people moved into the area only after the earlier inhabitants had gone away, is a question that only a more comprehensive fieldwork could resolve. In the light of the close relationship between the people of these two cultures and the continuity of cemeteries, and even for a time, their joint use by the Przeworsk and the Wielbark people, often noted in the region to the east of the middle Vistula, the Liwiec drainage included, the first possibility appears quite likely.

Translation: Anna Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”, (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGa	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologią” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologią” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2017. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa